

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20582> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Visser, Willem Gerrit

Title: De classis Brielle 1574-1623

Issue Date: 2013-02-28

De classis en de overheid

VERHOUDING KERK EN STAAT

In de middeleeuwen waren kerk en staat vanouds zeer nauw met elkaar verbonden. Vorsten waren al eeuwenlang de beschermers van en weldoeners voor de kerk; daar stond tegenover dat die wereldlijke vorsten verregaande bemoeienis hadden met de gang van zaken in de kerk, met name zoals we zullen zien waar het ging om de benoeming van geestelijken. Onder de Republiek was het met de band tussen kerk en staat op zichzelf genomen niet veel anders gesteld. De overheid steunde en begunstigde de gereformeerde kerk en was haar ‘voedsterheer’ (voogd).¹⁵⁷⁰ Wel anders was de omstandigheid dat de bevolking niet meer homogeen rooms-katholiek was, maar verdeeld in verschillende geloofsgroeperingen. Hiervan trokken de gereformeerden (calvinisten) aan het langste eind. Nadat in Holland in 1573 de uitoefening van de rooms-katholieke eredienst was verboden werd de nu gereformeerde, calvinistische, kerk weliswaar niet de staatskerk maar wel de bevoorrechte publieke kerk onder de voogdij van de overheid.

De bevoorrechting kwam hierin tot uitdrukking dat de gereformeerde (calvinistische) eredienst als enige in de openbaarheid was toegelaten. Dat hield in dat de overheid de kerkgebouwen, waarvan zij *de facto* de eigendom aan zich had getrokken, exclusief aan de gereformeerden toewees voor het houden van de erediensten. Er werd dus alleen een gebruiksrecht overgedragen en niet het eigendomsrecht; dat laatste hield de overheid in eigen hand. Voorts droeg de overheid zorg voor de betaling van de predikanten en de schoolmeesters; de uitvoering van die taak was, zoals hierna nog duidelijk zal worden, opgedragen aan het Geestelijk Kantoor te Delft of Brielle. De kerk verwachtte verder dat de overheid optrad tegen rooms-katholieke priesters en predikanten die zich buiten de classis om trachtten in te dringen. Om zondagsrust tijdens de kerkdiensten te bereiken riep de kerk de hulp van de overheden in. Daar stond tegenover dat de overheid invloed verlangde: bij het beroepen van predikanten of, ter wille van het handhaven van rust en orde, bij het beslechten van kerkelijke geschillen zoals die tijdens het Twaalfjarig Bestand.

Verder stonden de openbare ambten alleen open voor gereformeerden; leden van andere groeperingen waren daarvan uitgesloten. Dat was althans de officiële lijn, in de praktijk werd het lutheranen, doopsgezinden en katholieken (in volgorde van afnemende mate) oogluikend toegestaan, hun religie uit te oefenen terwijl we in openbare functies op plaatselijk niveau ook wel niet-gereformeerden tegenkomen. Zo bepaalde de stedelijke regering van Brielle in 1589 dat het de vroedschap voortaan vrij stond ‘te kijesen dengenen die mennoets gesint zijn’. De Brielse burgemeester Van Velsen stond openlijk bekend als een Davidjorist, hetgeen hem niet uit het stadhuis hield.¹⁵⁷¹ Bekend is dat in het dorp Spijkenisse ook dopers in de schepenbank zaten. Natuurlijk ligt er een verband met de schaarste aan bestuurlijk talent bij de calvinisten, maar desalniettemin konden toch ook dissenters deelnemen aan het lokaal bestuur.¹⁵⁷²

Behalve de bevoorrechte kerk, was de gereformeerde kerk ook de publieke kerk. Dat wil zeggen dat zij er was voor de gehele bevolking, althans als het gaat over de bediening van de doop en de huwelijksluiting. Het kwam naar voren in een zeer ruime dooppraktijk en in de rechtsgeldigheid van een door een gereformeerd predikant bevestigd huwelijk. Om dissenters niet in gewetensnood te brengen was de mogelijkheid geschapen, als zij dat wilden, hun huwelijk door de burgerlijke overheid te laten sluiten. Maar dat doet niets af aan het feit dat een huwelijksluiting in de kerk voor iedereen openstond. In dopen en trouwen kwam het karakter van de gereformeerde kerk als volkskerk het duidelijkst tot uiting. De kerk

¹⁵⁷⁰ Kleyn, *Algemeene kerk*, 146-147 en 171-173. Hoe bijvoorbeeld de Friese Staten dat inzagen en invulden: Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 188-191.

¹⁵⁷¹ De Jager, *Brielsche archieven*, 212-216.

¹⁵⁷² Over de moeilijkheid om calvinistische bestuurders te recruteren in Breda: Groenveld, ‘Een notabele frontiere’, 25-28. In Graft fungeerden eveneens menisten als schepen als er geen calvinisten van gelijke sociale positie beschikbaar waren, Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 169.

hield vast aan de pretentie dat zij, evenals voorheen de kerk van Rome, de gehele gemeenschap omvatte.¹⁵⁷³ Er was in die optiek dan ook geen sprake van een nieuwe kerk. In elke parochie waar de reformatie haar intrede deed werd de kerk gewoon voortgezet, zo was de heersende gedachte bij de calvinisten, alleen: zij was nu van de paapse afgoderij gezuiverd en ‘slechts’ hervormd of gereformeerd.¹⁵⁷⁴ Bij de deelname aan het heilig avondmaal lag dat anders, want niet iedereen mocht zich ‘totten taefel des Heeren begeven.’ Alleen lidmaten mochten toegaan en wie lidmaat wilde worden diende eerst belijdenis des geloofs af te leggen. Dat was voor de betrokkene een bewuste keuze, die bovendien met zich meebracht dat men zich onderwierp aan de kerkelijke tucht. Op dit punt had de kerk niet een publiek maar meer een privaat karakter en was zij een belijdeniskerk.¹⁵⁷⁵

De relatie publieke kerk en wereldlijke overheid was met dit alles een spanningsvolle relatie. De kerk aanvaardde graag dat de overheid als voedsterheer optrad en dat de traktementen werden betaald maar niet dat de overheid zich met kerkelijke aangelegenheden inliet. Omgekeerd zag de overheid de kerk liefst niet als een belijdende kerk met scherp afgebakende grenzen maar als een kerk ‘voor het hele Hollandse volk, die zo ruim zou moeten zijn dat al wat niet rooms was zich niet behoefde af te zonderen.’¹⁵⁷⁶ Kerk en overheid kwamen elkaar onvermijdelijk bij verschillende gelegenheden tegen. In dit hoofdstuk willen we deze ‘ontmoetingen’ nagaan bij:

- het patronaatsrecht
- de bezoldiging van de predikanten
- de armenzorg

PATRONAATSRECHT

Een steen des aanstoots voor de gereformeerde kerk was het patronaatsrecht (*ius patronatus*) of collatierecht, het recht om een geestelijke (pastoor of predikant) voor te dragen voor benoeming. Strikt genomen is het patronaatsrecht een ruimer begrip dan het collatierecht, dat één, weliswaar het belangrijkste, van de rechten van een patroon was. In de praktijk worden beide begrippen zo goed als synoniem gebruikt. Het standpunt van de gereformeerden was ‘dat in welghestelde kercken gheen Ius patronatus plaetse hebben ofte behoorde geduldet te werden, maar dat men dat selve met alle Antichristische insettingen geheelick behoorde afteschaffen’, aldus de predikant Johannes Acronius in zijn *Grondtlich Bericht van de Beroepinghe der Predicanten*.¹⁵⁷⁷

Het collatierecht had zich gedurende de middeleeuwen ontwikkeld uit het vroegmiddeleeuwse eigenkerkenrecht. Een eigenkerk was een kerk ‘waarover een natuurlijke persoon of een rechtspersoon eigendomsrecht uitoefent, dusdanig dat deze onafhankelijk van het bisschoppelijk gezag kan beschikken over zaken en rechten die aan die kerk verbonden zijn’.¹⁵⁷⁸ Zodoende kon de eigenaar van de kerk geheel zelfstandig, zonder tussenkomst van de bisschop, een priester benoemen, een uiteraard voor de kerk onacceptabele situatie. Zij streefde er naar meer invloed te krijgen op de benoeming van de geestelijken en zo kwam rond de 12^e eeuw het patronaatsrecht tot ontwikkeling waarbij de achterliggende gedachte was dat het recht om iemand in een geestelijk ambt te benoemen in handen van de kerk (i.c. de bisschop)

¹⁵⁷³ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 170-178.

¹⁵⁷⁴ ‘Geen nieuw ambt ontstond, de pastoor kon zijn ambt en bediening blijven waarnemen, alleen nu op gereformeerde wijze, en onder den naam van predikant’, Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 112. Zelfs de aanspreektitel bleef gelijk: heer = dominus (ds.).

¹⁵⁷⁵ Hierover Luttikhuis, *Een grensgeval*, 59, waar het territoriale model en verenigingsmodel naast elkaar worden geplaatst. Zie ook Geudeke, *Classis Edam*, 111-114.

¹⁵⁷⁶ Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 16, Van Deursen, *Bavianen en slijkgezegen*, 226; de twee visies tegenover elkaar: Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 15-16; Duke, *Reformation and revolt*, 290-292 in het hoofdstuk met de treffende titel: ‘The ambivalent face of Calvinism in the Netherlands, 1561-1618’.

¹⁵⁷⁷ Geciteerd door Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 367.

¹⁵⁷⁸ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 47.

diende te liggen.¹⁵⁷⁹ De situatie werd zo dat de collator of patroon van de betreffende kerk een (aankomend) geestelijke in het bezit stelde van het *beneficium*, dat wil zeggen ‘het met een kerkambt blijvend verbonden, uit kerkelijk vermogen voortkomend en vast gefundeerde inkomen’, daarna de betreffende persoon voordroeg aan de bisschop (*ius presentandi*) waarna de bisschop de kandidaat bekleedde met het *officium*, het geestelijk ambt.¹⁵⁸⁰ De materiële basis, het *beneficium*, ging dus aan de wijding vooraf en was zelfs een voorwaarde om tot de wijding te worden toegelaten. Had de wijdeling tevens een bewijs van goed gedrag en legde hij een examen af dan kon de wijding slechts in theorie geweigerd worden.¹⁵⁸¹ Althans: in de praktijk moest de bisschop met wel heel zwaarwegende argumenten komen om een wijding te weigeren, zodat de patronaatsheren in feite de keuze van een priester of pastoor bepaalden.

In principe waren het de stichters of begunstigers van de kerken en hun rechtsopvolgers die als patronaatsheren optraden, vaak plaatselijke edelen en/of ambachtsheren. Het collatierecht was derhalve geen landsheerlijk recht en het maakte ook geen deel uit van het leenrecht.¹⁵⁸² Niettemin konden landsheren de collatierechten in vele gevallen wel verworven hebben. In de 16^e eeuw was ongeveer een derde van de collatierechten van de parochiekerken in Holland in handen van de graaf.¹⁵⁸³ In de heerlijkheden Voorne en Putten was dat zelfs betreffende een meerderheid van de parochiekerken het geval; voor een deel werden deze collatierechten uitgeoefend door de stadhouder namens de graaf van Holland. De volgende tabel vat de gegevens voor het gebied van de classis samen.¹⁵⁸⁴

Tabel 17. Collatierechten in de classis Brielle

STAD/(AMBACHTS)HEERLIJKHEID	BEZITTER COLLATIERECHT
Brielle incl. parochies Rugge en Nieuwland	Stedelijke overheid
Oostvoorne	Graaf van Holland/Staten van Holland
Rockanje	Graaf van Holland/Staten van Holland
Nieuwenhoorn	Graaf van Holland/Staten van Holland
Nieuw-Helvoet	Graaf van Holland/Staten van Holland
Oudenhorn	Ambachtsheer
Zwartewaal	Graaf van Holland/Staten van Holland
Abbenbroek	Heren van Abbenbroek
Heenvliet	Heren van Heenvliet
Zuidland	Graaf van Holland/Staten van Holland
Spijkenisse	Graaf van Holland/Staten van Holland
Simonshaven en Biert	Graaf van Holland/Staten van Holland
Hekelingen	Graaf van Holland/Staten van Holland
Geervliet ¹⁵⁸⁵	Graaf van Holland/Staten van Holland
Ouddorp	Graaf van Holland/Staten van Holland
Goedereede	Stedelijke overheid
Dirksland, Melissant en Herkingen	Ambachtsheer
Nieuwe en Oude Tonge (Grijsoord)	Ambachtsheren
Middelharnis	Ambachtsheren
Ooltgensplaat (St.-Adolphsland)	Ambachtsheren
Stad a/h Haringvliet	Ambachtsheer
Bommenede	Graaf van Holland/Staten van Holland
Korendijk	Graaf van Holland/Staten van Holland
Piershil	Ambachtsheer

¹⁵⁷⁹ *Ibidem* 50. Over deze ontwikkeling zie ook Post, *Kerkegeschiedenis* I, 211-212.

¹⁵⁸⁰ Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 350-354; Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 52.

¹⁵⁸¹ Over de gestelde eisen en de gang van zaken bij de wijdingen zie Post, *Kerkegeschiedenis* II, 38-41 en Kuyper, *De opleiding tot den dienst des Woords*, 250-252. Op drukke wijdingsdagen meldde zich bij de bisschop in Utrecht soms wel honderd wijdelingen aan.

¹⁵⁸² Zie ook de uiteenzetting ter zake bij 't Hart, *De heerlijkheid Heenvliet*, 60.

¹⁵⁸³ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 56.

¹⁵⁸⁴ Ontleend aan Brandt, *Historie der reformatie* I, 89-90 en aan verspreide opgaven in de literatuur.

¹⁵⁸⁵ Oorspr. de heer van Putten: Van Hoorn, *Geervliet, 'stedeke in Putten'*, 80.

Tot verdriet van de kerk overleefden de collatierechten de Reformatie en dat betekende dat de kerk (kerkenraden en classis) het niet alleen voor het zeggen had bij het beroepen van een predikant. De Staten van Holland traden op als rechtsopvolger van de graaf van Holland (Filips II) en werden plaatselijk vertegenwoordigd door de baljuw of de schout. In Heenvliet en Abbenbroek waren het de heren van Cruiningen en van Abbenbroek die de collatierechten uitoefenden en zich meestal ook rechtstreeks met het beroepingswerk bemoeiden. In Grijsoord (Oude en Nieuwe-Tonge), St. Adolfsland (Ooltgensplaat), Middelharnis en Stad aan het Haringvliet had de kerk te maken met de verschillende ambachtsheren als collatoren, hetzij rechtstreeks, hetzij via baljuwen of schouten. In de stad Brielle tenslotte had het stadsbestuur het collatierecht in handen.

Net zoals in de voorreformatische tijd het geval was blijkt ook na 1572 het principe van toepassing dat het *beneficium* aan het *officium* vooraf ging. Een predikantsplaats kon pas worden gecreëerd als vooraf via de Staten van Holland en het Geestelijk Kantoor in Delft of Brielle¹⁵⁸⁶ het traktement was verzekerd. Op 28 augustus 1582 meldt een ouderling uit Nieuwe-Tonge zich bij de classis met het verzoek om een eigen predikant (Nieuwe-Tonge werd bediend in combinatie met Oude-Tonge) en de classis wil dat ook ‘wel voer goet aensien’, maar een beroep kan pas uitgebracht worden ‘soe wanneer zy sullen die alimentatie voer denselven gevonden hebben.’¹⁵⁸⁷ Vrijwel exact een jaar later wordt gemeld dat Jan Commersz., de rentmeester van de geestelijke goederen, een ‘behoorlicke stipendium’ heeft toegezegd en kan de classis met een gerust hart beloven ‘neerstickeit te doen om te bestellen eenen dienaar, versekert sijnde van die onderhoudinge als geseijt.’¹⁵⁸⁸

Dezelfde volgorde wordt aangehouden als de classis de baljuw van Bommenede vraagt om op zijn beurt de rentmeester te vragen geld vrij te houden voor een predikant, welk verzoek vergezeld gaat met de aansporing ‘met geinen dienaar te spreken sonder denselve den classi gepresentert te hebben.’¹⁵⁸⁹ De baljuw reageert snel: enkele maanden later schrijft hij dat er voor anderhalf jaar geld beschikbaar is, waarna de classis met de Vlaming Gillis van den Houte voor de dag komt.¹⁵⁹⁰ Van den Houte neemt echter een beroep van de classis Zuid-Beveland aan naar ’s-Gravenpolder en ’s Heer Abtskerke en heeft dus nooit op Bommenede gestaan.¹⁵⁹¹

Waren eenmaal de financiële middelen om een gemeente te kunnen dienen beschikbaar dan werd van de kerk ook wel verwacht dat de diensten ook daadwerkelijk werden ingevuld. Henricus van Steenwijk diende de plaatsen Korendijk en Piershil in combinatie maar wilde, zoals al eerder bleek, wel van Piershil af ‘overmidts dat hij meerder gehoor heeft an die Corendijck als in Piershil’.¹⁵⁹² Maar de classis voelt er niets voor, bevreesd als zij is dat ‘hij den rentmeester oorsaecke geeven wil om den gaeij alle beyde plaatsen te onttrecken.’

In september 1595 roept de classis de schout van Hekelingen ter verantwoording omdat hij zonder beroep van kerk en classis de voormalige predikant van Spijkenisse Aegidius Notaeus heeft laten preken.¹⁵⁹³ De schout neemt niet eens de moeite te compareren of zelfs maar een brief te schrijven maar laat via een van de leden van de classis weten dat ‘sy geen anderen diennaer en begeeren dan Egidius Noteus voors., tenzy dat de broederen eenige fault ofte gebreck hebben gevonden in zynen leere, ende soo de diennaers des classis yet op hem hebben, dat zy tot hen comen.’ Deze reactie roept sterke herinneringen op aan de situatie in de oude kerk, waarin de Utrechtse bisschop eigenlijk niemand kon weigeren die aan de eisen voldeed. Klaarblijkelijk dacht de Hekelingse schout, immers vertegenwoordiger

¹⁵⁸⁶ Over het Geestelijk Kantoor, zie hierna pag. CCXXVI.

¹⁵⁸⁷ ACBr 28 aug. 1582.

¹⁵⁸⁸ ACBr 29 aug. 1583.

¹⁵⁸⁹ ACBr 15 juni 1587. Het ging hier om een opvolger van Isebrandus van Byland.

¹⁵⁹⁰ ACBr 5 okt. 1587 en 9 mei 1588.

¹⁵⁹¹ Zie Bouterse (ed.), *Acta classis Zuid-Beveland*, 429-430.

¹⁵⁹² ACBr 9 mei 1588.

¹⁵⁹³ ACBr 25-27 sept. 1595.

van de collator, de Staten van Holland, nog steeds in deze oude trant. De classis stuurt twee leden naar het gerecht van Hekelingen om duidelijk te maken dat zij van deze gang van zaken niet gediend is en dat Notaeus niet door de classis wordt toegelaten. Hoe het precies is gegaan onttrekt zich aan onze waarneming, slechts het resultaat is zichtbaar en daaruit blijkt dat de classis aan het langste eind heeft getrokken: op 15 oktober 1596 toont Cornelis Damman als nieuwe predikant van Hekelingen zijn attestaties; hij wordt als lid van de classis ‘met hantgevinge door den president aengenomen.’¹⁵⁹⁴

Als Damman in 1597 naar Ouddorp is vertrokken is er al weer snel een nieuwe conflictueuze situatie geboren tussen de classis en Hekelingen. Op 16 juni 1598 werd in de vergadering een brief voorgelezen waarin de classis werd beschuldigd van verscheidene zaken en vooral van het ‘tegen haren wille ende danck’ opdringen van een dienaar des Woords.¹⁵⁹⁵ Een ‘harden ende ombeleeften brief’, zo vond de classis, die besloot er met ‘een beleefde antwoerde’ op te reageren.

In deze vertroebelde sfeer vernam de classis enige tijd later dat Hekelingen buiten de classis om de Staten van Holland had gevraagd om ‘continuatie van de dinst der drye naeste gesetene predicanen’ (te weten Vossius van Spijkenisse, Zegers van Simonshaven en Uytterwijck van Zuidland) en vervolgens ook gekregen ‘behoudelyck dat den rentmeestere Abraham Janz. Commersteyn middelertyt by de classe vernemen soude oft zy daerduere niet geprejudicieert en waere.’¹⁵⁹⁶ Dat was de classis inderdaad en de zaak kwam op 2 oktober voor de Staten van Holland waar namens de classis Dammius en Donteclock optraden en Zegers en Vossius de gemeente van Hekelingen vertegenwoordigden.¹⁵⁹⁷ Met name Vossius kwam voor de Staten met allerlei beschuldigingen tegen de classis waarop, aldus de acta, het ‘niet te passe en quam aldaer te antwoerden ende hebben myne Heeren wel gemerct, dat het de classe nergent anders om te doen en was, dan om haere outtoriteyt te mainteneeren, dewelcke myne Heeren haer toestonden.’ Niettemin wilden de Staten Hekelingen wel enigszins tegemoet komen door de gevraagde ‘continuatie’ toe te staan tot maximaal vier maanden. De classis was echter hevig ontstemd omdat ‘door soodanighe handelinge de classis niet weynich en was in haer autoriteyt gequeest.’ Een week of twee later is de zaak in Brielle bijgelegd.¹⁵⁹⁸

In de meeste gevallen kon echter goed naar elkaars argumenten worden geluisterd. In 1595 vertrok de Abbenbroekse predikant Albertus Selcart naar Vianen. Twee jaar later vindt de heer van Abbenbroeck dat de vacature wel lang genoeg geduurd heeft en vraagt de classis of Willem Crijnsz., die in Nieuwenhoorn stond, naar Abbenbroek kan komen.¹⁵⁹⁹ De classis legt de vraag voor aan Nieuwenhoorn, maar noch de magistraat, noch de kerkenraad van Nieuwenhoorn heeft daar veel oren naar. De ‘joncker’ legt zich daarbij neer en verklaart ‘dat hy voor dese tyt den classi niet voirder en wilt bemoyen’. Als de classis hem een ‘jonckman’ voorstelt laat hij echter doorschemeren ‘dat hy beter lust soude hebben tot een out man oft een man tot syn dagen gecomen.’ Of hij (achteraf) erg ingenomen is geweest met de volgende predikant, Gerardus Vinhemius, is maar de vraag. Gerardus kwam in 1598 vanuit het Friese Gaast en Ferwoude naar Abbenbroek maar keerde alweer binnen een jaar naar Friesland. terug vanwege een beroep naar Noordwolde. In januari 1599 is er sprake van overleg tussen de heer van Abbenbroeck en de classis.¹⁶⁰⁰ Uit het feit dat de classis van de jonkheer wilde weten of Vinhemius in dienst mocht blijven, zou men kunnen opmaken dat Vinhemius op zijn aangenomen beroep wilde terugkomen. Daar ging de jonkheer niet in mee ‘alzo de diennaer den dinst selfs opgeseyt hadde ende de beroepinge overgegeven, dat hy zoude vertrecken.’ Wel stemt hij er in toe dat Vinhemius nog tot de laatste juni van het lopende

¹⁵⁹⁴ ACBr 15 okt. 1596.

¹⁵⁹⁵ ACBr 16 juni 1598.

¹⁵⁹⁶ ACBr 25 aug. 1598.

¹⁵⁹⁷ ACBr 12 okt. 1598.

¹⁵⁹⁸ ACBr 28 okt. 1598.

¹⁵⁹⁹ ACBr 16 juni 1597.

¹⁶⁰⁰ ACBr 18 jan. 1599.

jaar blijft maar hij verzoekt de classis de kerk van Abbenbroek te voorzien van een opvolger.¹⁶⁰¹ Die werd gevonden in de persoon van Rutgerus Henrici van Onna, afkomstig uit het Gelderse Hengelo, en die tot aan zijn overlijden in 1614 de gemeente van Abbenbroek heeft gediend.¹⁶⁰²

Ook ten opzichte van de katholieke heer Maximiliaan van Cruyningen stond de classis op haar strepen. In april 1609 bleken de heer van Heenvliet met de kerkelijke gemeente buiten de classis om ('hetwelcke is tegen de kerckenordeninghe') Johannes Agricola, predikant in Aartswoud, te hebben beroepen.¹⁶⁰³ Agricola en zijn vader Carolus, die voor zijn zoon als een soort adviseur optreedt, zitten er zelf ook mee in hun maag en per brief beklagen zij 'die disordre, daerin gevallen.' De classis besluit Agricola junior te waarschuwen niet in Heenvliet te gaan preken, ook niet op verzoek van Cruyningen. Voorts werd Van Cruyningen te verstaan gegeven dat hij de gedeputeerden van de classis zou moeten verzoeken dat zij (de gedeputeerden dus) Agricola zouden presenteren en vervolgens bevestigen. Aldus geschiedde: in mei 1609 verschenen voor de classis, in extraordinaire sessie bijeen, met credentie van de heer van Cruyningen, de baljuw van Heenvliet met een van de schepenen en twee kerkenraadsleden samen met Agricola 'versoeckende dat de vergaderde broederen soudon ordre stellen dat den voorgenoemden Agricola in zyne dinst tot Heenvliet mochte bevestiget worden.'¹⁶⁰⁴ Op 24 mei 1609 kon Agricola in Heenvliet worden bevestigd.

Deels was de houding van de classis afhankelijk van de omstandigheden. In het voorjaar van 1619 werd Olivier de Buck beroepen door de magistraat van Abbenbroek. De classis signaleert dat in de beroepingsbrief de kerk 'maer simpelyc in 't mede beroepen wort aengeroert, daer de classe acht de beroeping te behooren geschieden principalyc van de kercke met approbatie van de magistraeten'. Zij had echter in de toenmalige omstandigheden zo vlak na al het tumult rond de afzetting van de Abbenbroeker kerkenraad en de predikant Selcart, duidelijk geen behoefte de zaak op de spits te drijven en heeft de gevolgde procedure 'voor dees tijd geconniveert'.¹⁶⁰⁵

Binnen de kaders van het patronaatsrecht streefde de classis naar zo veel mogelijk invloed op de gang van zaken bij het beroepen van een predikant. Was zij op het financiële vlak afhankelijk van de welwillendheid van de overheid, de toelating tot het ambt was het aangrijpingspunt waarmee de classis wezenlijke invloed kon uitoefenen. In die gevallen waarin wel sprake was van een conflict of wrijving tussen kerk en overheid geven de over en weer gebezigde argumenten inzicht hoe men zelf de onderlinge verhoudingen zag.¹⁶⁰⁶

Kan samenvattend worden gesteld dat in de meeste gevallen een beroepingsprocedure geen aanleiding was tot conflicten tussen de classis en plaatselijke magistraten, een uitzondering daarop moet, zoals we nog zullen zien, worden gemaakt voor de periode van de bestandstwisten.¹⁶⁰⁷

¹⁶⁰¹ Later blijkt dat Vinhemius in Abbenbroek nooit het avondmaal heeft bediend (ACBr 16 aug. 1599). Vinhemius wordt door de particuliere synode in Joure in 1599 afgezet en wordt daarna ziekentrooster in Groningen. Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* VI, 103; Van Lieburg, *Repertorium* I, 263.

¹⁶⁰² Rutgerus had een dubbel beroep: naar Abbenbroek en naar Hekelingen. De classis besloot hem toe te wijzen aan Abbenbroek, ACBr 21 juni 1599.

¹⁶⁰³ ACBr 28 apr. 1609.

¹⁶⁰⁴ ACBr 4 mei 1609.

¹⁶⁰⁵ ACBr 9 apr. 1619.

¹⁶⁰⁶ Eenzelfde beeld in de classis Dordrecht: Elliott, *Protestantization*, 203: '(...) patronage remained a fairly minor problem'.

¹⁶⁰⁷ Zie hierna pag. CCXLIV e.v..

BEZOLDIGING, EMOLUMENTEN EN WEDUWENKAS

Geestelijke en kerkelijke goederen

Een en andermaal is al terloops gezegd dat de zorg voor de betaling van de traktementen was opgedragen aan de Geestelijke Kantoren te Delft en te Brielle; beide kantoren stonden onder leiding van een ‘rentmeester der geestelijke goederen’. Om de achtergrond en het ontstaan van de kantoren te begrijpen moet eerst iets gezegd worden over de geestelijke en kerkelijke goederen en het beheer daarvan.

Met de verdwijning van het eigenkerkenrecht en de opkomst van het patronaatsrecht rond de 12^e eeuw kwam er een duidelijker onderscheid tussen de goederen die waren bestemd om het inkomen (het *beneficium*) van de pastoor te verschaffen en het vermogen dat bestemd was voor het onderhoud van het kerkgebouw, de inventaris en de bekostiging van de eredienst. Het laatstgenoemde vermogen, het kerkengoed, evolueerde geleidelijk naar een zelfstandige stichting, de kerkfabriek, bestuurd door kerkmeesters die onder supervisie stonden van en vaak ook benoemd werden door de magistraat, die als ‘opperkerkmeester’ optrad.¹⁶⁰⁸ Zij zagen toe op de instandhouding van het kerkgebouw en betaalden de kosten voor de eredienst. Het kerkengoed, dat kon bestaan uit onroerende goederen maar ook uit tienden, renten, pachtobbrengsten en diensten, was in principe onvervreemdbaar.¹⁶⁰⁹

Het (beneficiële) vermogen dat bestemd was om het *beneficium* op te brengen kon eveneens zeer verschillend van samenstelling zijn. Omdat het gebruik van de pastorie doorgaans deel uitmaakte van het *beneficium* werd dit vermogen wel als pastoriegoed aangeduid.¹⁶¹⁰ Dit pastoriegoed was dus weer een aparte stichting, los van de kerkfabriek.

Alles bijeen genomen kon de kerk dus gebruik maken van een enorm goederenbezit dat de inkomsten opleverde voor het levensonderhoud van en onderdak voor de pastoor (de pastoriegoederen) en de koster (de kosterijgoederen) en de middelen verschafte voor het instandhouden van de gebouwen zoals de kerk, het pastoriehuis en de kosterwoning (de kerkfabriek). Daarnaast waren er ook stichtingen van liefdadigheid, zoals de Heilige-geestmeesters en -gasthuizen, die goederen bezaten om als inkomstenbron te dienen. Tenslotte waren ook goederencomplexen in het bezit van kapittels, kloosters en abdijen. Voor ons zijn op dit moment vooral de pastoriegoederen en de kerkfabriek van belang. De eerste categorie, bestond in de eerste plaats uit die goederen waaruit de pastoor werd betaald. De inkomsten uit deze goederen konden worden aangevuld met baten uit goederen waarop memoriën, vicariën en getijden waren gevestigd. Als tegenprestatie werd voor de stichter van bijvoorbeeld een vicarie voor diens zielenrust en eventueel voor die van zijn nageslacht op bepaalde tijden een mis gelezen door een priester. Deze goederen en vermogens worden hier aangeduid als ‘geestelijke goederen’ in onderscheid van de kerkelijke goederen, die de opbrengsten leverden voor het onderhoud van de kerkelijke gebouwen (kerkfabriek). Over de armengoederen komen we hierna nog te spreken en de lotgevallen van de kloostergoederen zijn een verhaal apart waaraan we hier voorbij gaan.¹⁶¹¹

¹⁶⁰⁸ Een post inzake kosten van een reis naar Den Haag c.a., in juli 1608 gemaakt door een afgevaardigde van de kerkenraad van Middelharnis, wordt bij het afhoren van de rekening ‘gepasseert sonder getrocken te worden in consequentie’, omdat het de kerkenraad niet is toegestaan uitgaven te doen ten laste van de ‘kerckenmiddelen (...) sonder voorweten, advijs ende laste van de *magistraet als opperkerckmeesters*’, AHG Middelharnis, inv.nr. 127, rekening 1607/1608 (cursivering van mij, WGV); dat was trouwens ook voor de Reformatie het geval, Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 39. Overigens kon de situatie van plaats tot plaats verschillen; visitatoren stelden in de 16^e eeuw de stereotiepe vraag: ‘wie stelt hier de kerkmeesters aan en aan wie leggen zij verantwoording af?’ Hierover met vele voorbeelden: Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 427-431. De pastoor, later de kerkenraad, stond daar meestal geheel buiten.

¹⁶⁰⁹ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 59, Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland* I, 212.

¹⁶¹⁰ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 58-59.

¹⁶¹¹ Het bovenstaande is een uiterst beknopte weergave van een complexe materie waarbij gebruik is gemaakt van de bondige samenvatting in: Den Ouden, *Kerk onder patriottenbevel*, 15-20. De in de literatuur gebezigde terminologie draagt ook niet bij tot de doorzichtigheid van deze materie, zoals bijv. de bepaald onheldere uiteenzetting in Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft*, 4-13.

Nu verboden de Staten van Holland in 1573 weliswaar de openbare uitoefening van de Rooms-Katholieke erediensten, maar al deze vermogens, onder meer bestemd voor het levensonderhoud van de pastoor, bleven gewoon voortbestaan. Alleen de vermogensopbrengsten, voor zover bestemd voor de pastoor, vielen als het ware vrij. Anders gezegd: de pastoor verdween, de dominee kwam en de pastoriegoederen bleven als vermogensrechtelijke entiteit gewoon bestaan.¹⁶¹²

Dat betekende niet dat het inkomen van de pastoor automatisch en geruisloos overging naar de dominee. Een niet onaanzienlijk deel van de pastoriegoederen kwam, niet in de laatste plaats door de verwarde tijden en de daarmee gepaard gaande rechtsonzekerheid, in verkeerde handen terecht ('veralienieerd'). Een deel van de landadel maakte van de situatie gebruik de goederen waarvan zij het collatierecht in handen had weer binnen het familievermogen terug te voeren.¹⁶¹³ Om dit tegen te gaan vaardigden de Staten van Holland in februari 1573 een plakkaat uit waarin overheidsfunctionarissen en ingezetenen werd bevolen¹⁶¹⁴

'allen den goederen ende inkomsten van de pastoryen, kercken, memorien, getijen, kosterijen, etc. binnen seeckeren tijde te doen aanbrengen ende opschrijven, omme die penningen van dien ten gemeenen beste en tot onderhoudt van de dienaers des goddelijcken Woordts, ende andere kerckendienaeren ende schoolmeesters beheert te mogen werden naer behoren.'

Dit 'annoteren' van de kerkelijke en pastoriegoederen was niet meer dan de eerste stap om aan de bekostiging van de traktementen voor de predikanten en aan het onderhoud van de kerken een vaste basis te geven. Het zou nog tot 26 november 1574 duren voordat de Staten van Holland het tractement van de dorpspredikanten op f200 en dat van de stadspredikanten op f300 vaststelden, te betalen door de plaatselijke ontvangers uit de 'gereedste inkomsten van de goederen tot den kerkendienst haerluiders woonplaats specteerende.'¹⁶¹⁵ De uitvoering van deze regeling veroorzaakte echter een storm van klachten hetgeen - met een aantal tussenstappen - uiteindelijk leidde tot de resolutie van de Staten van Holland van 10 januari 1577.¹⁶¹⁶ Kern van deze resolutie is dat de uitbetaling van de predikantstraktementen en de daarvoor aan te wenden opbrengsten van de plaatselijke pastoriegoederen werden gecentraliseerd onder één ontvanger. Met een volgende resolutie (5 september 1578) werd voorts een derde deel van de inkomsten uit beneficiën, vicarieën en dergelijke (de zogenaamde tertiën), die onder beheer van een patroon stonden, eveneens aangewend voor de betaling van de predikanten.¹⁶¹⁷ Kort daarop benoemden de Staten Cornelis van Coolwijck als ontvanger-generaal van de geestelijke goederen; zijn kantoor, bekend als het Geestelijk Kantoor, werd gehuisvest in Delft.¹⁶¹⁸ Op sterke aandrang van de stad Brielle, nog levend in de droomwereld van de vrije 'lande van Voorne', werd echter voor Voorne een afzonderlijk

¹⁶¹² Hierover: Van Apeldoorn, 'Het voortbestaan der parochies'; Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 112-114: 'Geen nieuw ambt ontstond, de pastoor kon zijn ambt en bediening blijven waarnemen, alleen nu op gereformeerde wijze, en onder den naam van predikant' en: 'De predikant kwam alzoo ook in het genot der pastoriefundatie.' Ook hier werd alleen het gebruiksrecht overgedragen; de predikanten beheerden de pastoriegoederen niet maar de kerkmeesters.

¹⁶¹³ Deels was dit een proces dat zich al eerder had ingezet, zie hierover Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 130-138, die verder ook waarschuwt tegen al te overdreven voorstellingen op dit punt, *ibidem*, 141-142, 299, noot 122.

¹⁶¹⁴ Het plakkaat van februari 1573 sloot aan op een eerder in augustus 1572 uitgevaardigd plakkaat betreffende de annotatie van wereldlijke en geestelijke goederen van uitgeweken personen, Van Beeck Calkoen, *Rechtstoestand van geestelijke en kerkelijke goederen*, 40-43.

¹⁶¹⁵ Groenhuis, *De predikanten*, 137, Tukker, *Classis Dordrecht*, 99-100.

¹⁶¹⁶ Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft*, 45-46; Koopmans, *De Staten van Holland*, 160-161.

¹⁶¹⁷ Deze regeling ontmoette nog al wat weerstand onder de adel, Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 135.

¹⁶¹⁸ Res. Staten van Holland 8 sept. 1578, Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft*, 47-48.

Geestelijk Kantoor ingesteld, gevestigd in Brielle, dat echter wel rekening en verantwoording schuldig was aan het kantoor in Delft. Als ontvanger werd benoemd Jan Commersz.¹⁶¹⁹

Een bijzondere positie namen de goederen van het kapittel van Geervliet in. Dit eertijds rijke kapittel was, toen de kerk van Haarlem bij gelegenheid van de kerkelijke herindeling in 1559 werd verheven tot kapittelkerk, naar die stad overgeplaatst. In 1580 bepaalden de Staten van Holland dat de ontvanger van de kapittelgoederen jaarlijks *f*1000 overdroeg aan de ontvanger van het Brielse kantoor waarvan *f*300 voor de predikant van Geervliet, *f*400 voor de overige predikanten in de classis Brielle, *f*100 voor de koster en schoolmeester en tenslotte *f*200 voor het onderhoud van de kerk.¹⁶²⁰ Na het overlijden van de ontvanger van de kapittelgoederen in 1584 werden de pastorie-, memorie- en vicariegoederen overgedragen naar het kantoor in Brielle dat dan ook de betaling van het predikantstraktement overnam; de betaling van de koster en schoolmeester en van het kerkonderhoud geschiedde daarentegen vanuit Delft.¹⁶²¹

Daarmee was in principe de bekostiging van de predikantstraktementen geregeld zij het dat de inkomsten van de geestelijke kantoren niet altijd voldoende waren om de uitgaven te dekken. Zo stuurde rentmeester Jan Commersz. eens een 'briefken' aan de classis met de onaangename boodschap dat hij de predikanten in Putten (bedoeld wordt dus het gehele gebied dat onder deze heerlijkheid viel) niet meer kon betalen. Er zat dan niets anders op dan zich tot de Staten van Holland te wenden. Twee predikanten 'van Putte', Tijckmaecker en Van den Broecke kregen opdracht bij de Staten een rekest in te dienen om 'daerinne voorzien te mogen werden'.¹⁶²²

Anders dan de pastoriegoederen bleven de parochiale kerkfabrieken onder het beheer van de plaatselijke kerkmeesters, die onder toezicht en regie van de wereldlijke overheid, verantwoordelijk bleven voor het beheer en onderhoud van de kerkgebouwen.¹⁶²³ In feite waren de kerkgebouwen overgegaan op de lokale overheden die ze (behalve de torens en de orgels), ter beschikking stelde aan de publieke kerk.¹⁶²⁴ Het spreekt vanzelf dat onder deze eigendomsverhoudingen en de scheiding tussen gebruik en beheer er wel een spanningsveld lag; de classis houdt dan ook de vinger aan de pols:

'Is alle kerckendieneren opgeleyt, dat se daertoe sullen alle vlyt doen dat haere kercken in goede reparatie gehouden meugen worden, insoveer der middelen sijn. Daer gebreck in desen valt, sullen de dienaers haer adresseren aen haeren magistraet en officieren'.¹⁶²⁵

Enige extra aansporing vanuit de classis was nog wel eens nodig. In 1574 schrijft de classis aan de stadhouder van Ooltgensplaat om naast de huisvesting van de predikant ook te zorgen voor de reparatie van de kerk.¹⁶²⁶ In 1579 klaagt Theodorus Roestius over de toestand van de kerk in Spijkenisse.¹⁶²⁷ Later wordt Spijkenisse wederom genoemd vanwege achterstallig onderhoud samen met Simonshaven en Zwartewaal.¹⁶²⁸ In Spijkenisse en Simonshaven laat men zich echter weinig gelegen liggen aan de klachten

¹⁶¹⁹ Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft*, 50; Koopmans, *Staten van Holland*, 160-161; Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 123.

¹⁶²⁰ Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft*, 171-172.

¹⁶²¹ *Ibidem*.

¹⁶²² ACBr 27 apr. 1599. Veel voorbeelden daarvan bijv. bij Tukker, *Classis Dordrecht*, 118-123.

¹⁶²³ Van Apeldoorn, 'Het voortbestaan der parochies', 35; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 22-23.

¹⁶²⁴ Het waren de wereldlijke overheden die ook nieuwe kerken bouwden zoals in Amsterdam waar de Westerkerk als eerste in opdracht van de Amsterdamse vroedschap werd gebouwd.

¹⁶²⁵ ACBr 2 mei 1594.

¹⁶²⁶ ACBr 15 juli 1574. Mogelijk betrof het nog de reparatie van de schade die de watergeuzen tijdens een landgang in 1571 hadden aangericht, De Meij, *De watergeuzen*, 62.

¹⁶²⁷ ACBr 10 aug. 1579.

¹⁶²⁸ ACBr 12 juni 1595. Later in het jaar geven de Staten van Holland (7 dec. 1595) de bestuurders van Zwartewaal toestemming om enige 'kerckenlanden' te verkopen om de reparatie te bekostigen, Van Beeck

want korte tijd later vernemen we opnieuw ‘dat haere materiaele kercken vervallen ende noodighe reparatie behoeven’ en de autoriteiten werken niet mee.¹⁶²⁹ De classis besluit daarom oktober 1596 zich tot de Staten van Holland te wenden.¹⁶³⁰ In 1602 gaat de classis in overleg met schout en schepenen van Nieuwenhoorn ‘opdat den coor mach opgebaud ende gerepareert worden alsoo denselven seer schandelyck vervalt.’¹⁶³¹ Een jaar later blijken de aan de kerk van Spijkenisse uitgevoerde reparaties van slechte kwaliteit te zijn (‘de quade reparatie’) en moet er opnieuw met de overheid van Spijkenisse worden gesproken.¹⁶³² De kerk van Goedereede blijkt er ook slecht aan toe te zijn en ook hier moet de classis de magistraat van het verarmde Goedereede wijzen op zijn onderhoudsplicht.¹⁶³³

Naast de predikantstractementen *cum annexis* werden, op grond van de artikelen 14 en 15 van de Unie van Utrecht,¹⁶³⁴ uit de geestelijke goederen nog oude aanspraken van de voorreformatorische geestelijkheid betaald. We zagen al eerder dat de vroegere pastoor van Ouddorp een jaarlijkse uitkering genoot. In de helaas fragmentarisch bewaard gebleven rekeningen van de geestelijke goederen van Voorne komen we verscheidene namen tegen van geestelijken die ook in de visitatierapporten van 1571 worden genoemd. Zo vraagt (en krijgt) een voormalige kloosterling van Rugge, Jacob Woutersz. van Heck, van de Dordtse kerkenraad een aanbeveling aan de Brielse kerkenraad voor een alimentatie.¹⁶³⁵

Traktementen

De bezoldiging van de predikanten was voor de kerk van meet af aan een punt van zorg. Op de synode van Dordrecht in 1574 bracht de classis Brielle naar voren dat ‘in onse classe (gelyck wy vermoeden dattet oock op veel ander plaetsen generalick geschiet) dat die dienaers der kercken qualick onderhouden synde in grooter armoede leven’, zij staan ‘in peryckel (...) om met schande uut haren dienst gestooten, ofte andersints uitgehongert te werden’ terwijl, als ze kwamen te overlijden, de weduwen en kinderen ‘desolatelyck blyven sitten’.¹⁶³⁶ De synode zelf kon er niet veel aan doen maar vroeg Taffin deze kwestie aan de stadhouder Willem van Oranje voor te leggen. Nog tijdens de synode kon Taffin meedelen hierover ‘goede hope’ gekregen te hebben.¹⁶³⁷ Samen met de classis Delft werkte de classis Brielle aan een ‘generael request’ voor een goed traktement ‘in desen dieren tijdt’.¹⁶³⁸ Op 15 november spreekt de classis nog eens over een brief aan Taffin aangezien ‘veel dienairs in desen dieren tijt gebrek lyden’ maar op 26 november 1574 stellen de Staten van Holland het tractement van de dorpspredikanten op f200 en dat van de stadspredikanten op f300.

Het was op zich zelf genomen een belangrijke stap vooruit, maar, zoals we in het vervolg nog zullen zien, de bekostiging en de uitbetaling waren nog verre van ideaal. Bovendien waren de bedragen zelf bepaald niet aan de ruime kant. Op de particuliere synode van Rotterdam in 1581 werd wederom geopperd zich tot de Staten te wenden vanwege ‘de noot der dienaren, die met veelheyt der kynderen ende swaren

Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 76-77; de tekst van de resolutie: Van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek. Supplement I*, 129.

¹⁶²⁹ ACBr 17 apr. 1596. Simonshaven nog eens op 23 mei 1596 en later ook Nieuwenhoorn op 29 juli 1596, nog eens op 14 apr. 1596.

¹⁶³⁰ ACBr 15 okt. 1596.

¹⁶³¹ ACBr 18 apr. 1602, 16 juli 1602. In 1611 lijkt er nog steeds niets gebeurd te zijn: ACBr 1 aug. 1611. Het euvel van verwaarloosde kerken deed zich trouwens in heel Holland voor, Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 14-15.

¹⁶³² ACBr 8 apr. 1603, ook de kerk van Hekelingen wordt genoemd; zie ook ACBr 7 okt. 1603.

¹⁶³³ ACBr 12 juli 1605.

¹⁶³⁴ Groenveld, *Unie-Bestand-Vrede*, 65-66. In de Pacificatie van Gent (1576) waren ook al soortgelijke bepalingen opgenomen, zie de tekst (ed. Baelde) in *Opstand en pacificatie*, 158, de artikelen 20 en 21.

¹⁶³⁵ Jensma, *Uw rijk kome*, 176.

¹⁶³⁶ Rutgers, *Acta* 197, aangehaald ook door Groenhuis, *De predikanten*, 137.

¹⁶³⁷ Rutgers, *Acta* 137.

¹⁶³⁸ ACBr 16 aug. 1574, 13-14 sept. 1574.

aenval beladen syn.¹⁶³⁹ In augustus 1587 vergaderde de particuliere synode in Delft en dat was meteen een goede gelegenheid een delegatie van vier predikanten naar de Staten in Den Haag te sturen om te lobbyen ten gunste van de ‘augmentatie des stipendii der dienaren’. Inderdaad kwam in september daarna een besluit van de Staten af waarbij het traktement van de predikanten op het platteland werd opgetrokken tot f300 en dat van de stadspredikanten tot f400.¹⁶⁴⁰ Bovendien dienden de plaatselijke overheden te voorzien in een ‘bequame huysinghe’.

Een echte oplossing voor met name de plattelandspredikanten was deze verhoging echter nog niet aangezien het – zo bleek het jaar erna op de particuliere synode in Schiedam – nog steeds niet mogelijk was om ‘eerlyck levende haren dinst waer te nemen.’¹⁶⁴¹ In 1593 volgt dan wederom een verhoging. Een predikantsgezin op het platteland met ten hoogste drie kinderen mag rekenen op f350, grotere gezinnen ontvangen f400. Wie een combinatiegemeente heeft krijgt een toeslag van f50.¹⁶⁴²

Ongegrond waren de klachten niet. Van Deursen berekende een doorsnee arbeidsloon rond 1600 op f200 per jaar, en dat was geen inkomen om zorgeloos van rond te komen.¹⁶⁴³ Als we met hem uitgaan van een minimumbehoefte van f80 per jaar voor een volwassene en f40 voor een kind dan zou van een tractement van f300 een predikantsechtpaar met drie kinderen net kunnen leven. Maar voor een predikant met enige studiezijn zou het kopen van boeken al bezwaarlijk zijn.

De inkomenspositie van de predikanten kan dan ook zonder meer precair worden genoemd.¹⁶⁴⁴ Het is dan ook geen wonder dat predikanten wel eens omzagen naar aanvullende inkomstenbronnen. We zagen al eerder dat Aegidius Notaeus handel dreef en dat Pieter Segerz. als pseudo-chirurgijn zijn inkomsten aanvulde.¹⁶⁴⁵ Van Ijsbrand Jansz. van Nieuw-Helvoet vernemen we dat hij ‘dickwils uyt is, ‘tsy op de sluis ofte in ‘t velt by de vette beesten’ en zich bezig hield met ‘het beesten coopen ende dierghelycke coopmanschap’. Zijn kerkenraad is er niet blij mee hoewel ‘hy daertoe versocht synde, wel by de ziecken gaet’.¹⁶⁴⁶

Was het uitoefenen van agrarische nevenactiviteiten niet *per se* verboden (sommige predikanten bewerkten een stukje land behorend bij de pastorie), dat gold wel voor werkzaamheden op het financiële en juridische vlak. Volgens de synode van Dordrecht van 1574 moest zelfs de echtgenote van een predikant zich onthouden van ‘openbare of winkelneeringhe’.¹⁶⁴⁷ ‘Dordrecht 1578’ bestempelde het bedienen van een rentmeesterschap als ongeoorloofd.¹⁶⁴⁸ Johannes Ossius van Zuidland werd dan ook in 1581 gesommeerd terstond zijn rentmeesterschap er aan te geven en ‘soe hy sulcx weijgert, sal de facto synes dienstes destitueert syn’.¹⁶⁴⁹ Matthias Pietersz. Dijkman van Abbenbroek moest op bevel van de classis

¹⁶³⁹ Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 204. Ook het reizen naar de verschillende synoden valt de dienaren ‘die de oncosten uut heure borse dragen moeten, vast swaer.’ Groenhuis, *De predikanten*, 138: ‘De terugkerende ‘swaricheyden’ over de salarissen van de predikanten vormen een eentonige litanie die de gehele zeventiende eeuw in de acta van de synoden te beluisteren valt.’

¹⁶⁴⁰ Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 312-313, een uitgebreidere uitwerking van dit besluit bij Rutgers, *Acta*, 635-636.

¹⁶⁴¹ Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 324.

¹⁶⁴² Hofman, *Eenich achterdencken*, 136-140; Groenhuis, *De predikanten*, 137-139. De eerstvolgende verhoging kwam pas in 1624.

¹⁶⁴³ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 18-19.

¹⁶⁴⁴ Voorbeelden bij Groenhuis, *De predikanten*, 139.

¹⁶⁴⁵ De particuliere synode sprak zich al in 1594 uit tegen de uitoefening van de ‘medicine ende chirurgie’ door predikanten, terreinen immers waarop predikanten doorgaans niet thuis waren, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 27.

¹⁶⁴⁶ ABr 16 nov. 1605.

¹⁶⁴⁷ Rutgers, *Acta*, 161; Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 146. De particuliere synode van Brielle in 1593 oordeelde iets soepeler: het was niet ‘simpliciter off in hemselven ongeoorloft, maar in sommige gevallen wel ‘onstichtelijk’, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 11. Dezelfde synode oordeelde het stoken van brandewijn door predikanten zonder meer als onstichtelijk.

¹⁶⁴⁸ Rutgers, *Acta*, 265.

¹⁶⁴⁹ ABr 19 apr. 1581.

een punt zetten achter ‘het collecteren van den impost’; dat gold meteen voor alle predikanten die zich verre hadden te houden van ‘sodanege handelijsge buiten haer ampt wesende’.¹⁶⁵⁰ Buiten het opstellen van testamenten en huwelijksvoorwaarden had een predikant zich ook niet te bemoeien met andere dan deze ‘notaris-handelingen’.¹⁶⁵¹ Het geven van onderwijs door de predikant werd, de plaatselijke omstandigheden in aanmerking genomen, hier en daar wel toegestaan.¹⁶⁵²

Huisvesting en andere emolumenten

Naast het basistraktement genoten de predikanten nog bijkomende emolumenten. Zo hield de regeling van de Staten van Holland van 1574 ook vrije huishuur in, daarmee ook trouwens een katholieke traditie voortzettend.¹⁶⁵³ In principe was het de taak van de plaatselijke parochie de predikant huisvesting te verschaffen. Meestal werd aan die verplichting ook wel voldaan, maar bij tijd en wijle kunnen we uit de acta ook klachten over de pastorieën en dan met name het onderhoud ervan vernemen. Kerkenraden en classes konden hier in concreto weinig aan doen. De pastorie behoorde immers tot de geconfisqueerde kerkelijke goederen, die onder supervisie van de plaatselijke magistraat werd beheerd door de kerkmeesters.¹⁶⁵⁴ De goederen daarvan hadden ook nooit onder de geestelijke jurisdictie gestaan. Het enige, wat de classis bij problemen rond de huisvesting van een predikant kon doen, was op de plaatselijke overheid enige druk uitoefenen om tot een oplossing te komen.

Zo moeten al in 1574 de stadhouder van de ambachtsheren in Ooltgensplaat en de baljuw van Geervliet aangespoord worden om te zorgen voor een pastorie.¹⁶⁵⁵ In 1579 worden twee predikanten naar Spijkenisse gestuurd om ‘inspectie te nemen soe op het huys ende kercke (...) als om die wet te vermanen tot reparaatie ende beteringe van die.’¹⁶⁵⁶ Zeven jaar later klaagt Matthijs Pietersz. uit Abbenbroek over zijn woonomstandigheden terwijl er toch volgens hem voldoende middelen in het ‘kerkegoet’ zijn om een reparatie te bekostigen en na een paar maanden is het Notaeus uit Spijkenisse die meldt dat hij ‘seer benaudelik is wonende’.¹⁶⁵⁷ Willem Crijnsz. herinnert in 1598 aan de eerder gedane belofte van de magistraat van Nieuwenhoorn, waar hij toen stond, ‘het huys van de predikant te repareren tot zynen contentemente’.¹⁶⁵⁸ De magistraat van Oostvoorne laat het er helemaal bij zitten: Carolus Rijkewaert moet zelfs ergens in de stad Brielle zijn intrek nemen

‘uuyt oorsake datter geen gelegenheyt van huysinge en is, ende dat het hem vast verdriet ende geerne by syne gemeente tot Oostvoornen soude woenen, gelyck het behoort, ende dat die van Oostvoorn na lanckduerighen versoeck ende veelvuldighe instantien, bij hem gedaen, geen huys voor hem willen coopen noch timmeren, niettegenstaende dat hy haer presenteert de 7 ponden vlaems, die tot de huysuere gegunt zijn’.¹⁶⁵⁹

¹⁶⁵⁰ ACBr 29 nov. 1588. Een soortgelijk geval in de classis Dordrecht waar een predikant de bieraccijns int: Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 26 (6-7 nov. 1601). Volgens Kleyn (*Algemeene kerk*, 57) mag een predikant buiten de schooldienst in principe geen ander werk verrichten.

¹⁶⁵¹ Rutgers, *Acta*, 161; Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 146.

¹⁶⁵² Willem Crijnsz. mocht tijdelijk de schoolmeester in Nieuwenhoorn waarnemen, zie hiervoor pag. CXCI. De synodes volgden overal dezelfde lijn: landbouw voor eigen gebruik en onderwijs mochten, overige werkzaamheden niet. Een enkele maal was het een predikant toegestaan de geneeskunst uit te oefenen. Evenzo in bijv. Friesland en Groningen: Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 123.

¹⁶⁵³ Van Beeck Calkoen, *Rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen*, 40.

¹⁶⁵⁴ Hierover Van Beeck Calkoen, *Rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen*, 79-82.

¹⁶⁵⁵ ACBr 15 juli 1574. Op de synode van Dordrecht was er ook over dit geval gesproken, Rutgers, *Acta*, 158.

¹⁶⁵⁶ ACBr 10 aug. 1579.

¹⁶⁵⁷ ACBr resp. 2 juni 1586 en 22 sept. 1586.

¹⁶⁵⁸ ACBr 14 apr. 1598.

¹⁶⁵⁹ ACBr 23 apr. 1608; de classis zal samen met schout en schepenen de Staten verzoeken om de rentmeester te verzoeken! dat er ‘een pa[s]toershuis soude mogen getim[m]ert werden tot commoditeyt ende ten behoeve van de predikant.’

Zelf in het dorp een huis huren was blijkbaar niet mogelijk want een jaar later blijkt Rijckewaert nog steeds niet in Oostvoorne te kunnen wonen.¹⁶⁶⁰

Toch duiden de bovenstaande klachten, die de classicale vergadertafel bereikten, niet echt op een structurele nalatigheid van de kant van de plaatselijke overheden. Tukker stelt voor de classis Dordrecht dat het ‘op de meeste plaatsen (...) met de behuizing nog moeizamer dan met de traktementen ging’ daarbij wijzend op de afhankelijkheid van ‘plaatselijke autoriteiten en fondsen die vaak in handen van de oude administrateurs waren’,¹⁶⁶¹ maar dat beeld gaat, voor zover valt na te gaan, voor de classis Brielle toch niet op. In de rekening over 1588-1589 van de geestelijke goederen van Voorne treffen we enkele posten aan voor onderhoudsuitgaven in en rond een pastorie. Zodoende komen we te weten dat Joachim Horstius in Oude-Tonge een bedstede in de ‘achtercaemer vandt cuyerehuys’ heeft gekregen voor een bedrag van 24 pond en 16 schellingen.¹⁶⁶² In 1591 gaat het om vier van dergelijke posten waaronder de ‘naewercken der timmeragie’ zijnde het aanbrengen van een middelbeschot tussen het voorhuis en de keuken met de blindvensters van twee kruiskozijnen in de pastorie van Oudenhoorn, dit alles ter verhoging van het woongenot van Pieter de Geytere.¹⁶⁶³

De overgang van de huur bij een predikantswisseling kon wel eens – gelukkig hoogst zelden – leiden tot enig gekijf tussen de gaande en de komende man. Zo melden de acta een ‘seker cleyne swaricheyt’ tussen Tijckmaecker en Van Steenberghe bij hun onderlinge wisseling van standplaats ‘nopende die huisheure.’¹⁶⁶⁴

Tenslotte waren er nog diverse, van plaats tot plaats verschillende, emolumenten zoals een boomgaard, een moestuin, onderhoud van het terrein, gratis turf en kaarsen en dergelijke. Uit de eerder genoemde rekening van de geestelijke goederen blijkt bijvoorbeeld dat voor Henricus Coesvelt en Johannes van Steenberghe keurig de sloot werd uitgebaggerd.¹⁶⁶⁵ Ds. Pylus van Ooltgensplaat daarentegen moet, zo blijkt in 1620, zelf de ‘slick ende baggher’ uit de sloot halen: zijn burens hadden er althans over geklaagd dat hij dat ’s nachts deed. Verder werkt hij in zijn tuin achter zijn huis en verdient er zelfs een extra zakcentje bij door ‘comcommer, planten ende salaa’ te verkopen (één van de klachten die een lidmaat bij de classis had gedeponereerd). Maar de classicale commissie die dit behandelt constateert dat zijn ambt er niet onder lijdt en oordeelt dat het Pylus vrij staat ‘om syn huyshoudinghe daerdoor te beneficiëren’, net zo goed als dat er geen kwaad in steekt dat hij duiven houdt zo lang de burens er maar geen last van hebben.¹⁶⁶⁶

Financiële brokkenmakers

De krappe en in voorkomende gevallen tekortschietende beurs van de predikanten dwong sommigen zich in schulden te steken. Geudeke constateert althans in de classis Edam dat in 1594 ‘vele’ predikanten schulden hadden.¹⁶⁶⁷ In de classis Brielle kan dat niet op basis van de acta worden geconcludeerd, hetgeen niet betekent dat er onder de predikanten geen schuldenaren rondliepen. De classis is in de onderzochte periode in slechts enkele gevallen met problemen van huishoudelijk-financiële aard geconfronteerd.

¹⁶⁶⁰ ACBr 28 apr. 1609. Het niet in de eigen gemeente kunnen wonen kwam ook elders in Holland voor, zie Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 104, Tukker, *Classis Dordrecht*, 112.

¹⁶⁶¹ Tukker, *Classis Dordrecht*, 111.

¹⁶⁶² NA, Rekenkamer ter Auditie, inv.nr. 4659, fol. 163v.

¹⁶⁶³ NA, Rekenkamer ter Auditie, inv.nr. 4660, fol. 50v.

¹⁶⁶⁴ ACBr 14 apr. 1586.

¹⁶⁶⁵ NA, Rekenkamer ter Auditie, inv.nr. 4659, fol. 164, 165-165v.

¹⁶⁶⁶ Rapport d.d. 12 mei 1620 van de classicale commissie in SAVPR, AC Brielle, inv.nr. E130, nr. 152. Het instellen van de commissie: ACBr 28 apr. 1620. Het lijkt niet meer dan een huis-tuin-en-keuken-verhaaltje maar het weerspiegelt rond 1620 wellicht toch al iets over het veranderende beeld en verwachtingspatroon van een predikant in de richting van een dorpsnotabele.

¹⁶⁶⁷ Geudeke, *Classis Edam*, 355.

In het voorjaar van 1596 vervoegde zich bij de predikanten van Brielle een zekere Rudolphus van Uiterwijk, een predikant die op dat moment bij provisie in het Utrechtse Cothen diende.¹⁶⁶⁸ Hij had er lucht van gekregen dat Zuidland vacant was en wilde daar zijn gaven wel eens laten horen. Omdat hij door Helmichius en Lansbergius, immers niet de minsten, ‘uuyt het seggen van ander, alsoo hy hen onbekent was’ was aanbevolen konden de Briellenaren zijn verzoek niet weigeren. De preek in Zuidland viel kennelijk zo goed in de smaak dat men hem terstond (buiten de classis om) beriep. In dat stadium kwam hij in de classis ter sprake waar behalve de genoemde aanbevelingen ook attestaties van ‘syn nabuereghe kercken van Wyck ende de predicant van deselve kercke Goeswinus Picardi’ en zelfs uit Friesland. werden voorgelezen waaraan de broeders ‘een goet genoeg’ hebben gehad. Met die stukken uit Friesland. moet Rudolphus wel geknoeid hebben want de man had daar al een historie achter de rug, waarmee men niet graag te koop loopt. Hij kwam op de provinciale synode van Harlingen in 1590 ter sprake in verband met het onwettig indringen in het ambt in Itens *cum annexis*, kwam daarna terecht in Burgwerd waar hij in opspraak kwam wegens ‘lichtveerdich loopen in de herbergen om te copen ende vercoopen’, dronkenschap ‘ende andersins’.¹⁶⁶⁹ Als predikant van Wons wordt hij in 1594 afgezet en moet dan Friesland. verlaten.¹⁶⁷⁰ Via het Sticht Utrecht (classicaal toezicht ontbrak daar ten enenmale) probeert hij nu in de classis Brielle aan de slag te komen, hetgeen lukt want hij wordt inderdaad bij provisie voor een jaar aangenomen.

Daar blijkt al vrij snel dat hij in financiële problemen zit. Van Uiterwijk heeft schulden en de classis stuurt Reynier Donteclock en zijn Zwartewaalse collega Gregorius Adriaensz. Blijvenburgh naar Zuidland om te bekijken of er mogelijkheden zijn ‘om den goeden man uuyt de swaricheyt te helpen’.¹⁶⁷¹ Inmiddels heeft Hekelingen een beroep op hem uitgebracht, maar kennelijk kopschuw geworden, trekt deze gemeente haar beroep weer in. Verder wordt zijn naam nog in verband gebracht met ‘eenige duyvelbesweringe’ in een brief van Henricus Jansz., een chirurgijn uit Rotterdam die zelf als een ‘duveljaeger’ bekend stond, maar daarover horen we verder niets.¹⁶⁷² Een op 16 augustus 1599 in Zuidland belegde classisvergadering wordt niet daar maar in Brielle gehouden ‘om de ongelegenheyt des diennaers’, waarmee wel bedoeld zal zijn dat het ontvangen van de classis de financiële draagkracht van Uiterwijk te boven ging. Een maand later verschijnen twee ouderlingen uit Zuidland in de classis om te komen praten over het vertrek van Uiterwijk ‘waertoe de kercke van Suytlandt geconsenteert heeft, mits dat de classe sorge draghen soude dat syn schulden afgedaen mochten worden’.¹⁶⁷³ De classis stemt toe, maar niet blindelings: Van Uiterwijk moet ‘syne schulden suyverlycken (...) verclaren’, uiteraard om nog meer onaangename financiële verrassingen te voorkomen. Collega’s zullen de gemeente van Zuidland bedienen tot afdoening van de schulden waaronder nog een schuld van f110 aan een vrouw uit Friesland. waarbij Van Uiterwijk totdat hij vertrokken zal zijn ook nog eens de helft van het traktement van Hekelingen zal ontvangen.¹⁶⁷⁴ Van Uiterwijk is dus alleszins schappelijk door zijn collega’s behandeld. Wel wordt in 1601 besloten dat de met

¹⁶⁶⁸ ACBr 16 apr. 1596.

¹⁶⁶⁹ Zie over hem Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* VI, 41-42, 50-51.

¹⁶⁷⁰ Kalma, *Classisboek Bolsward-Workum*, 415; hij heeft ook schulden gemaakt, zie Kalma, *Classisboek Sneek* 202; de classes vragen de Staten van Friesland om hem met geld uit de kloostergoederen tegemoet te komen.

¹⁶⁷¹ ACBr 16 juni 1598. In de ingekomen stukken bevindt zich een brief (1 juni 1598) van de kerk van Wijk bij Duurstede over een schuld van Uytterwijck aan Dirck Roeloffsz., brouwer en waard in Cothen, van f25. Aan de classis wordt gevraagd Uytterwijck te vermanen de schuld te voldoen ‘opdat het qualick spreken der boeren die doch de kercke geen vrundt en sijn (Godt betert) mach worden wech genomen’, SAVPR, AC Brielle, inv.nr. E130, nr. 11.

¹⁶⁷² ACBr 27 apr. 1599. Over Henrick Jansz.: De Waardt, *Toverij en samenleving*, 148.

¹⁶⁷³ ACBr 16 aug. 1599 en 13 sept. 1599.

¹⁶⁷⁴ ACBr 25 sept. 1599.

Van Uiterwijk getroffen regeling ‘niet in consequentie sal getrocken worden, opdat de classe niet alzoo wederomme werde beswaert met schulden.’¹⁶⁷⁵

Niet zonder opluchting zal de classis kennis genomen hebben van een beroep op Uiterwijk naar *nota bene* Wons, waar hij eerder was afgezet.¹⁶⁷⁶ Hij vraagt de classis hem nog wat geld uit het lopende kwartaal toe te schuiven en krijgt als een soort gouden handdruk dan nog *f*66 mee. Zijn Friese carrière had echter wederom een droevige afloop. Hoewel de classis Bolsward hem probeert in bescherming te nemen moet hij weg uit Friesland.¹⁶⁷⁷ Uiteindelijk eindigt hij zijn predikantenloopbaan in Staphorst waar hem in 1617 emeritaat wordt verleend.¹⁶⁷⁸

In Nieuw-Helvoet blijkt Isebrandus van Byland gebukt te gaan onder schulden. Het hoe en het wat blijken niet helder uit de acta; wel krijgt hij vijf pond ‘opdat hy in syne schulden mach verlicht worden.’¹⁶⁷⁹ Een aantal jaren later wordt de classis weer met een geval van financieel huishoudelijk wanbeheer geconfronteerd. In Goedereede is eind 1606 of begin 1607 de predikant Aegidius Wijckentoorn overleden. Er komen dan schulden boven water die de man ‘stervende heeft naergelaten’ en de kerkenraad van Goedereede vraagt hulp van de classis.¹⁶⁸⁰ Maar de classis ziet zich (terecht) niet meer als een financieel puinruimer. Wel worden Cornelis Damman, predikant in Ouddorp, en Marinus de Bock, diaken aangesteld als voogd over de weduwe van Wijckentoorn. Helemaal kan de classis zich niet afzijdig houden. Damman meldt een tijdje later dat de weduwe ‘in groote schulden steect, waertoe zy geen raet en weet om die te betalen.’¹⁶⁸¹ Het vervelende is dat er ‘groote opsprake valt ende ergernisse ontstaet’ en de vraag is wat men ‘tot ontlastinge van de beswaerde weduwe ende vermydinge van d’ergernisse’ het beste kan doen. Voorlopig probeert men het af te doen met een rekest ‘dienaengaende’ aan de Staten, voorzien van een aanbeveling van de magistraat van Goedereede. Later blijkt de afgezette Balthasar van Doorne nog wat geld uitgekeerd te worden en de classis doet dan het voorstel die subsidie te beëindigen om het verzoek ‘dies te beter te obtineren.’¹⁶⁸² Ook anderen bemoeien zich er mee. Tielmannus Cupus, predikant in Nieuwpoort, schrijft een recommandatie voor de zonen van Wijckentoorn om behulpzaam te zijn bij het indienen van een rekest bij de Staten van Holland (een al eerder ingediend rekest is ‘verdonckert ende verloren’), een aanbeveling die een jaar later nog eens wordt herhaald.¹⁶⁸³ Erg veel schot zit er bij de classis ook niet in: in oktober 1609 is er nog niets gedaan. Dammius verontschuldigt zich ‘vanwege de ongelegentheyth’; Rijkewaert doet het dan maar alleen en zal Uytenbogaert om hulp vragen.

De weduwe van Wijckentoorn denkt zelf ook mee. In 1611 verzoekt zij de classis ‘een vierendeel jaers gagie tot 125 gl., welc sy pretendeert haer te comen uuyt dien haren man saliger een vierendeel jaers te voren beroepen is, eer dat hy in den dinst bevesticht is.’ Het is slim bedacht maar de classis oordeelt ‘dat se niet en is gefondeert; heeft niettemin om haer in haren noot eenichsins te assisteeren goet gevonden haer yetwat, doch uuyt gratie, te schencken, te weten de somma van vyftich ponden tot 40 gl.’¹⁶⁸⁴

¹⁶⁷⁵ ACBr 26 juni 1601. In diezelfde vergadering legt Donteclock verantwoording af van de afwikkeling van de schulden van Uiterwijk; de vergadering daarna (4 juli 1601) ook Pieter Zegers inzake ontvangsten ten behoeve van de betaling van de schulden. Op 18 apr. 1602 legt Donteclock wederom verantwoording af.

¹⁶⁷⁶ ACBr 15 nov. 1599.

¹⁶⁷⁷ Kalma, *Classisboek Bolsward*, 4-5, 9-10, 15, Synode Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* VI, 120.

¹⁶⁷⁸ Van Lieburg, *Repertorium* I, 255. Donteclock verantwoordt later voor de classis de financiële afwikkeling van de schulden en inkomsten van Uiterwijk, ACBr 18 apr. 1602.

¹⁶⁷⁹ ACBr 18 apr. 1602.

¹⁶⁸⁰ ACBr 23 jan. 1607.

¹⁶⁸¹ ACBr 24 apr. 1607.

¹⁶⁸² ACBr 18 juni 1607.

¹⁶⁸³ ACBr 22 apr. 1608, 28 apr. 1609.

¹⁶⁸⁴ ACBr 31 mei 1611.

Weduwenkas

Het geval van Wijckentoorn brengt ons op de (financiële) problematiek van de predikantsweduwen. De synode van Dordrecht in 1574 had de kwestie van het onderhoud van de predikantsweduwen en –wezen weer teruggeschoven naar de classes die zich in voorkomende gevallen maar tot de overheid moesten wenden.¹⁶⁸⁵ Bij gebrek aan een algemene regeling vindt de zorg voor weduwen van predikanten dan ook aanvankelijk plaats op incidentele basis. De eerste keer dat er in de acta wordt gesproken over het onderhoud van een weduwe van een predikant is in juni 1580 naar aanleiding van een brief van de classis Gouda ‘nopende de alimentatie van een weduwe eens broeders.’¹⁶⁸⁶ Het eerste concrete geval in de classis Brielle van ondersteuning van de nagelaten betrekkingen van een predikant is de weduwe van Wilhelmus van Eck. Als de classis de datum van een volgende ordinaris vergadering bepaalt (22 mei 1581) dan worden de boetes van de absenten aangewend tot profijt van de weduwe van Eck met haar kinderen.¹⁶⁸⁷ Wellicht was het naar aanleiding van deze casus dat de classis Brielle zich heeft bezonnen op een structurele regeling. In het classisarchief bevindt zich althans een kopie van de regeling die de classis Dordrecht enkele jaren daarvoor had ontworpen.¹⁶⁸⁸ Kort gezegd kwam die regeling, misschien ontleend aan het bij stedelijke ambachtsgilden vaak voorkomende systeem van een onderlinge gildebos, hierop neer dat elke predikant jaarlijks zes gulden bijdroeg in de kas en dat de predikantsweduwen een jaarlijkse uitkering kregen van 40 gulden. Het is niet duidelijk of die regeling ook meteen zo in de classis is ingevoerd en zo ja, in welke mate die bindend was voor de individuele predikanten. In oktober 1582 wordt Matthijs Pietersz., sinds een aantal maanden predikant in Abbenbroek, verzocht ‘zijne liefde’ te willen betonen aan de weduwe van Wilhelmus van Eck, de in 1580 overleden predikant van Hekelingen, ‘alzo een iegelijck broeder jarelijcx gewoenelijck is te doen, maer niet als een boete, maer als een gave der lieffden.’¹⁶⁸⁹ De woorden ‘jarelijcx gewoenelijck’ lijken te duiden op een bestaande onderlinge afspraak maar de term ‘gave der lieffden’ suggereert meer een morele dan een formele verplichting.¹⁶⁹⁰ Een formele afspraak wordt ‘aenschou nemende op den bevonden dieren tyt’ vastgelegd in april 1586:¹⁶⁹¹ bij overlijden van een predikant zullen de nabije collega’s drie maanden lang de dienst in de betreffende plaats waarnemen, waarbij het traktement ten goede kwam aan de achtergebleven weduwe. De regeling is, voor zover kan worden nagegaan, voor het eerst toegepast ten bate van de weduwe van Jan Theunisz., de in 1591 overleden predikant van Korendijk.¹⁶⁹² Eerst in de loop van 1595 wordt expliciet verwezen naar de regeling van de classis Dordrecht. De classis besluit dan dat de Brielse predikanten ‘een ordinantie conspieeren volgende het exempel der classe van Dordrecht opdat der predikanten weduwen mogen naer het overlyden van haren mannen trecken vyftich guldens tjaers tot behulp van haer onderhout.’¹⁶⁹³ In oktober besluit men de regeling van Dordrecht over

¹⁶⁸⁵ Rutgers 168.

¹⁶⁸⁶ ACBr 20 juni 1580. Mogelijk gaat het hier over de weduwe van de in 1580 overleden Goudse predikant Wilhelmus Gerardi Leydecker, die later een uitkering van 50 pond uit de goederen van het convent van ’s-Gravenzande krijgt toegekend door de Staten van Holland, Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 221.

¹⁶⁸⁷ ACBr 19 apr. 1581.

¹⁶⁸⁸ SAVPR, AC Brielle, inv.nr. E130 nr. 1; zie ook Tukker, *Classis Dordrecht*, 104. De regeling van de classis Dordrecht, die een voorloper was op dit punt, trok ook de belangstelling van de classis Delft, die overigens pas veel later (rond 1600) een regeling trof, Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 106.

¹⁶⁸⁹ ACBr 8 okt. 1582, ‘, d'welck hij belooft ende toestemt’.

¹⁶⁹⁰ Hoewel de acta geen nadere details geven doet deze regeling enigszins denken aan het onder overheidsambtenaren tijdens de Republiek wel bestaande gebruik dat een aantredend ambtsdrager een recognitie betaalde aan zijn voorganger, in dit geval de weduwe van zijn voorganger; hierover: Vries, ‘Geschapen tot een ieders nut’, 338.

¹⁶⁹¹ ACBr 14 apr. 1586.

¹⁶⁹² ACBr 1 mrt. 1591; hetzelfde in 1593 voor de weduwe van Mathias Pietersz. Dijckman, ACBr 20 sept. 1593 en in 1595 voor de weduwe van Petrus Berck, 12 juni 1595.

¹⁶⁹³ ACBr 12 juni 1595.

te nemen. Er wordt een kopie geschreven die alle predikanten moeten ondertekenen.¹⁶⁹⁴ De regeling wordt tijdens de vergadering daarna aanvaard door alle predikanten behalve door Vossius omdat hij ‘weduwaer ende een oudt man’ is.¹⁶⁹⁵ De Brielse predikant Damius wordt de administrateur van de kas, een niet altijd even dankbare taak gezien het feit dat de classis zich later door de praktijk genoodzaakt zag om uit de classis vertrekkende predikanten pas een attestatie te verlenen als achterstallige bijdragen in de weduwenbeurs zouden zijn voldaan.¹⁶⁹⁶ Bij diezelfde gelegenheid werd de administrateur van de beurs gemachtigd om de rentmeester van het Geestelijk Kantoor aan te spreken om de ‘verloopen penninghen opbueren in afcortinge der gagie dergener die niet betaelt en hebben.’

De keerzijde van het eventueel niet (willen) bijdragen aan de weduwen- en wezenbeurs was uiteraard het geen recht kunnen laten gelden op een uitkering. Die vraag kwam aan de orde na het alimentatieverzoek voor Eva van Enuma, de weduwe van Johannes van Heukelom die, in het najaar van 1604 komend uit het Friese Nijland, nog geen anderhalf jaar predikant in Middelharnis is geweest. In die korte tijd had hij de bijdrage niet betaald, hoewel de leden van de classis ‘t daervoor houden dat hy wel willich geweest is’. Verder stelde de classis vast dat zij ‘geen schulden noch cleyne kinderen’ had en redelijk ‘wel gegoet’ was. Toch wilde de classis haar niet zonder meer de deur wijzen maar besloot te proberen met haar ‘in ’t vriendelycxsten’ tot een accoord te komen over een redelijk bedrag.¹⁶⁹⁷ Haar reactie op het voorstel van de classis (ze was inmiddels al weer naar Friesland. verhuisd) viel kennelijk nog niet zo mee: de broeders zagen zich in hun antwoord genoodzaakt haar te wijzen op de vele weduwen die ten laste kwamen van de toch al krappe beurs, en deden een beroep op haar redelijkheid, te meer daar zij intussen hertrouwd was en niet in behoeftige omstandigheden verkeerde.¹⁶⁹⁸ De acta vermelden er echter verder niets meer over.

De vraag of hertrouwde weduwen nog een uitkering zouden moeten krijgen was uiteraard een legitieme vraag, die eind 1615 door toedoen van de ontvanger van het Geestelijk Kantoor Commersteyn op tafel kwam. De ontvanger maakte bezwaar tegen de alimentatie ‘ende dat uuyt cracht van sekere acte gestelt duer last van seker comissaris¹⁶⁹⁹ gedeputeert om neffens de heeren van den Briele te staen over de rekeninghe van de voors. ontfangher’. De classis ging daar niet in mee en verzocht de Gecommitteerde Raden de genoemde acte te ‘anuleeren’.¹⁷⁰⁰ De afloop hiervan is onbekend.

De crisis in de classis door de godsdienstwisten heeft ook de goede uitvoering van deze regeling verhinderd. In oktober 1619 melden de acta dat door ‘de trouble tyden ende scheydinge des classis van de arminiaensche predicanten veele goede dingen vervallen waren, ende onder anderen de loffelycke ordre van de versorghinge der weduwen’ en dat de oude regeling weer opnieuw wordt ingevoerd. De predikantsweduwen krijgen dan een basisuitkering van 25 gulden per jaar; beduidend minder dan voorheen.¹⁷⁰¹ Verder bepaalt de classis in 1621 dat degenen die niet contribueren ook het ‘beneficium’ niet zullen genieten.¹⁷⁰²

Hoe goed bedoeld de regeling voor de predikantsweduwen en hun nagelaten kroost ook was, de hoogte van de uitkering kan bij lange na niet voldoende zijn geweest om het van kostwinner beroofde predikantsgezin financieel draaiende te houden. Gaan we uit van het standaard tractement op het Hollandse platteland aan het eind van de 16^e, begin 17^e eeuw van 300 gulden dan betekende een

¹⁶⁹⁴ ACBr 16 okt. 1595. De classis Delft was wat later met een regeling, Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 105-107; zie o.m. Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft en Delfland*, 252 (14 sept. 1600)

¹⁶⁹⁵ ACBr 16 apr. 1596. Als Vossius is overleden vraagt zijn dochter echter wel om ‘te mogen ontfangen de weduwengelt’, ACBr 18 okt. 1611. Crijnsz. en Rijckewaert wordt opgedragen er bij rentmeester Commersteyn achter aan te gaan.

¹⁶⁹⁶ ACBr 25 juli 1606.

¹⁶⁹⁷ ACBr 25-26 apr. 1607.

¹⁶⁹⁸ ACBr 6 okt. 1608.

¹⁶⁹⁹ Wie hierachter schuil gaat kon niet worden vastgesteld.

¹⁷⁰⁰ ACBr 15 sept. 1615.

¹⁷⁰¹ ACBr 22-23 okt. 1619.

¹⁷⁰² ACBr 20-21 apr. 1621.

basisuitkering van 50 gulden (en later zelfs 25 gulden) een enorme terugval in het inkomen. Dat in de vergadering van juli 1597 de ‘noot der weduwen van Crieckenbeeck ende Mattys’ ter sprake kwam, verbaast dan ook niet. Maar ook de middelen van de classis waren schaars. Een enkele keer kon de classis wat bijspringen. Zo werd ‘ten aanzien van den dieren tyt’ aan de weduwe van Matthys Pietersz. in Abbenbroek ‘beclagende haren sone’ een lening van zes pond Vlaams verstrekt.¹⁷⁰³ Een structurele en afdoende verbetering van de positie van de predikantsweduwen zat er echter niet in. Was hertrouwen niet mogelijk dan bleef eigenlijk als enige mogelijkheid over zich te melden op de arbeidsmarkt. Van de weduwe van de (emeritus)-predikant Franchois Borluyt, Perijna Mathijsdr., is bekend dat zij in Brielle het beroep van vroedvrouw uitoefende.¹⁷⁰⁴

ARMENZORG

In de voorreformatische tijd was de armenzorg een zaak van de Heilige-geestmeesters, een parochiale instelling die met de reformatie niet werd opgeheven maar evenals de kerkfabriek onder de wereldlijke overheid kwam en eigenlijk allang door aanzienlijke leken werd beheerd.¹⁷⁰⁵ De benodigde middelen werden verschaft door de opbrengsten van de Heilige-geestgoederen (landerijen en andere onroerende goederen), giften en inzamelingen.

De behartiging van de armenzorg werd beschouwd als een taak van de plaatselijke gemeente. De reformatie riep daartoe een nieuw instituut in het leven: de op lokaal niveau operende diaconie. De synode van Dordrecht in 1574 omschrijft vrij uitvoerig het diaken-ambt.¹⁷⁰⁶ In het uitvoeren van hun opdracht werden de diaconieën echter ernstig belemmerd door gebrek aan financiële middelen. Een claim leggen op de Heilige-geestgoederen konden zij niet. De instructie van de afgevaardigden van de classis Brielle naar de synode van Dordrecht in 1574 zegt dan ook dat ‘wy nyet anders hebbende dan ‘tgene dat in de kercke onder de predicatie ende door des overheys behulp by de doren der burgeren versamelt wert’ en dat om die reden de diaconie niet meer kan doen dan het ondersteunen van de ‘huysgenoten des geloofs’.¹⁷⁰⁷ Zoals de gereformeerde kerk de pretentie had in de plaats te treden van de oude rooms-katholieke kerk, hadden de diaconieën de ambitie er te zijn voor alle armen van de parochie, maar dat kon in de praktijk absoluut niet worden waargemaakt.¹⁷⁰⁸ Zij die geen lidmaat van de gereformeerde kerk waren werden in de praktijk doorverwezen naar de Heilige-geestmeesters of gingen naar hun eigen kerk.

We zullen ons hier beperken tot die aspecten die vanuit de acta worden aangedragen. Dat zijn er niet zo veel want de bemoeienis van de classis met de armenzorg was maar zeer beperkt. De eigen bescheiden bijdrage van de leden van de classis bestond hierin dat in 1575 de boete, voor wie te laat komt op de classisvergadering, zal worden geheven tot ‘behoeff der armen’ en in 1582 ten behoeve van de armen ter plaatse waar de classis vergadert.¹⁷⁰⁹ Maar dat was eigen initiatief van de gezamenlijke broeders van de classis en geen uitvloeisel van enigerlei verantwoordelijkheid voor armenzorg. Wel noemde de synode van Emden het als één van de taken van de voorzitter van de classis om te informeren of elke plaatselijke gemeente ‘zorge draagt voor de armen’.¹⁷¹⁰

¹⁷⁰³ ACBr 13-14 apr. 1598. In het voorjaar van 1602 krijgt zij opnieuw een extraatje: ACBr 18 apr. 1602.

¹⁷⁰⁴ Het leverde haar een inkomen op van 10 ponden groten (dus 60 Hollandse guldens) en vrije huishuur. Later (1613) werd haar inkomen opgetrokken tot 72 gulden, De Jager, ‘Eerste predikanten van Oostvoorne’, 228.

¹⁷⁰⁵ Groenveld e.a., *Wegen en boefjes*, 25-28; Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* II, 206-207; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 104-106.

¹⁷⁰⁶ Rutgers, *Acta*, 150-151.

¹⁷⁰⁷ *Ibidem* 205-206.

¹⁷⁰⁸ Vgl. Van Apeldoorn, ‘Het voortbestaan der parochies’, 37, die stelt dat de diakenen hadden te zorgen voor alle armen van de parochie.

¹⁷⁰⁹ Resp. ACBr 28 juni 1575, 25 sept. 1582.

¹⁷¹⁰ Rutgers, *Acta*, 106.

De acta geven niet bepaald de indruk dat de classis zich intensief inliet met het diaconale werk op plaatselijk niveau. In 1607 roept de predikant van Oude-Tonge, Sibrandus Sixti, de hulp van de classis in omdat al twee jaar geen rekening en verantwoording is afgelegd over de rekening van de diaconie.¹⁷¹¹ De achtergrond van dit verzoek is kennelijk het rondgaan van allerlei geruchten in het dorp. De classis committeert een tweetal leden, om erachter te komen waarom de verantwoording zo lang uitblijft en de diakenen zo ver te krijgen dat de rekening inderdaad wordt gecontroleerd ‘omdat daerdoor de groote ergernisse en opsprake ende alle quaetsprekers den mont gestopt mochte werden.’ Toch laat de uitvoering van dit besluit om allerlei redenen nog maanden op zich wachten. In oktober 1607 wordt duidelijk dat ook Sibrandus zelf dwars ligt, naar zijn zeggen namens enige ‘gecommiteerde’ uit zijn gemeente.¹⁷¹² Gevraagd om een nadere toelichting zegt hij

‘datter eenighe in die gemeynte waren die niet geerne en saghen dat predikanten uuyt andere plaetsen quamen sitten op de rekeninghe harer kercken, seggende: wy en comen op de rekeninghe van andere kercken niet soo, en willen wy oock niet dat ymant anders sal comen op de onse, ende is ’t dat se komen, wy weten wat wy hebben te seggen.’

Een openlijke afwijzing van classicale inmenging, zo kunnen we dit toch wel noemen. Maar het geval roept meteen ook de vraag waarom de ouderlingen hier geen toezicht hielden. De classis heeft de kwestie even laten rusten omdat Sibrandus toch ‘op vertrek’ stond. Verder horen we er niet meer van.

Een paar keer komen ook de Heilige-geestmeesters op de classis ter sprake. In 1587 klaagt Adriaan de Jonckheere dat in Nieuwenhoorn de armen niet goed worden bezorgd door de Heilige-geestmeesters.¹⁷¹³ De classis besluit dit aanhangig te maken bij de magistraat aldaar.

In Zwartewaal ontstaat onenigheid tussen de diaconie en de Heilige-geestmeesters over de verdeling van een erfenis.¹⁷¹⁴ Iemand heeft een gift van f100 nagelaten ten behoeve van de armen, wel te verstaan: ten behoeve van de ‘kerckenarmen’, althans volgens de predikant Jan Hendricksz. die bij de totstandkoming van het testament aanwezig was. Mogelijk was de wens van de overledene niet goed in het testament verwoord, maar hoe het ook zij: vrienden van de overledene hebben het geld al bij de Heilige-geestmeesters gebracht. De classis vindt het prima als de predikant en de diakenen het geld proberen te pakken te krijgen maar heeft er een hard hoofd in dat dat zal lukken.¹⁷¹⁵ Helemaal zuur is wat de diaconie van Oude Tonge overkwam waar ‘de Heilighe Geest de goederen soodanigher armen gheheel aenslaet naer haer doot’ terwijl ze tijdens hun leven wel veel steun van de kerk hadden genoten.¹⁷¹⁶ De kerkenraad zal de ‘wet’ er op aanspreken maar de vraag is of hij daar veel gehoor zal hebben gevonden.

Ondanks de meestal slechts bescheiden inkomsten van de diaconieën blijkt de armenkas toch wel eens een gewild object te zijn. Met name die van Ooltgensplaat moet het ontgelden. In 1584 blijkt de predikant, Albert Jansz. Schagen, een greep in de armenkas gedaan te hebben; hij moet f30 restitueren ‘daarmede hy hemzelve is purgerende van alle lasten ende suspitie’.¹⁷¹⁷ In 1597 is het een ouderling, Govaert Jacobsz., die ‘den armen gelt heeft ontdragen’ en, hoewel zelf gehuwd, er met andermans vrouw is vandoor gegaan tot ‘seer scrickelycke ergernisse’ van de Plaatse gemeenschap.¹⁷¹⁸

In Hekelingen is de diaconie zelfs zo arm dat een diaken geld uit zijn eigen zak voorschiet.¹⁷¹⁹ De classis moet er aan te pas komen om ’s mans geld weer gerestitueerd te krijgen.

¹⁷¹¹ ACBr 25 apr. 1607.

¹⁷¹² ACBr 16 okt. 1607.

¹⁷¹³ ACBr 5 okt. 1587.

¹⁷¹⁴ ACBr 28-29 juni 1622.

¹⁷¹⁵ Tukker meldt een vergelijkbaar geval uit Klaaswaal, Tukker, *Classis Dordrecht*, 81.

¹⁷¹⁶ SAGO, AHG Oude Tonge, inv.nr. 78.

¹⁷¹⁷ ACBr 28 mei 1584; hij wordt bij die gelegenheid ook afgezet. In 1593 komt hij nog een keer langs bij de classis om 18 gl. 4 p. te brengen, ACBr 1 nov. 1593.

¹⁷¹⁸ ACBr 24 apr. 1597.

¹⁷¹⁹ ACBr 29 juli 1597.

Onder de predikanten van de classis Brielle was ongetwijfeld Isebrandus Johannis van Byland te Nieuw-Helvoet de kampioen der armen. In 1602 komt hij op de classis met het verhaal dat volgens een oude gewoonte in Nieuw-Helvoet jaarlijks een aantal zakken tarwe aan de armen wordt uitgedeeld.¹⁷²⁰ Maar dat is al zo'n 20 of 25 jaar niet gebeurd en Isebrandus wil die oude gewoonte in ere herstellen. De classis zal het met de Brielse kerkenraad en het stadsbestuur bespreken. Uit een visitatieverslag van november 1605¹⁷²¹ blijkt dat Isebrandus met schout en schepenen daarover in onmin is geraakt. Volgens het 'gerecht' zou de predikant van de kansel hebben gezegd 'dat de gerechten ende den *meesten* ryckdom van Hellevoette des armen goet besaten, dieven van den armen waren, haerluyder vleesch aten ende bloet droncken'. Gezien de context moet Isebrandus de Heilige-geestgoederen op het oog gehad hebben. De kerkenraad stelt daartegenover dat Isebrandus slechts in algemene zin gezegd had dat het dieven van de armen zijn die hun goed inhouden, maar: wie de schoen past, trekke hem aan. De overheid van Nieuw-Helvoet is dan ook allerm minst gecharmeerd van de maatschappijkritische predikant en vonden 'dat het schelden van de predickstoel op henlieden vyff ofte ses jaren lang gheduyert hadde, 'twelck sy satt waren' en zijn hem liever kwijt dan rijk.¹⁷²² En wat die tarwe aangaat - aldus de magistraat -: die werd vaak gegeven door bedevaartgangers die in de voorreformatische tijd in Nieuw-Helvoet het Heilig Kruis kwamen bezoeken.¹⁷²³ Nu die bedevaart verleden tijd is, geldt dat ook voor de uit te delen tarwe. En verscheidene percelen die voorheen de tarwe voor de armen opbrachten, zijn inmiddels in het bezit van de armen zelf, 'ende cesseert oversulx mede d'incomste van den taruw'. Hoe het precies met die zakken tarwe is afgelopen wordt uit de acta niet duidelijk. Maar uit het feit dat Isebrandus schuld moet bekennen en van de classis te horen krijgt om 'sich te onthouden op den predicstoel die van de wet niet te injurieren, opdat also den onlust tusschen hem en die van de wet mach gebetert te worden' valt op te maken dat ook de classis vindt dat Isebrandus wel wat hard van stapel is gelopen.¹⁷²⁴ Isebrandus is in elk geval in Nieuw-Helvoet gebleven en daar in 1611 overleden.

In de acta wordt één keer melding gemaakt van een geval van bedelarij. In 1602 is een lidmaat van Zuidland naar Heenvliet verhuisd, 'diewelcke van den Heere met stommicheyt ende lammicheyt is geslagen, ende is ommegeande by de huysen bedelende.'¹⁷²⁵ De classis besluit de diaconie van Zuidland te vermanen hem wekelijks enige ondersteuning te geven zodat hij niet meer hoeft te bedelen. Mocht hij er toch mee doorgaan dan zal men hem van het avondmaal moeten afhouden'om ergernisse te weeren.'¹⁷²⁶ Lange tijd is in navolging van Geyl en Rogier de stelling verdedigd dat de armenzorg voor de gereformeerde kerk een instrument is geweest voor de protestantisering van de samenleving.¹⁷²⁷ Het is een stelling die weer berust op twee vooronderstellingen. In de eerste plaats moesten de diaconiën over voldoende middelen kunnen beschikken om een volwaardige armenzorg te kunnen bieden en daarnaast moest de doelgroep zich als lidmaat willen aansluiten bij de gereformeerde kerk met de daarbij behorende

¹⁷²⁰ ACBr 16 sept. 1602.

¹⁷²¹ ACBr 16 nov. 1605.

¹⁷²² Isebrandus van Byland moet geen gemakkelijk man zijn geweest; in zijn vorige gemeente Bommenede had hij ook al problemen gehad met zijn collega's Tayus en Wante van de classis Schouwen. Hij veroorzaakte volgens de kerkenraad van Brouwershaven niet alleen in zijn eigen gemeente maar ook op andere plaatsen 'grootte ergernisse en clagten', Verseput, 'De Hervormde gemeente van Bommenede', 51; Van Lieburg, *Een eiland na de reformatie*, 37-38.

¹⁷²³ De in het visitatieverslag van 16 nov. 1605 genoemde bedevaart naar 'het Heilig Kruis' in Hellevoet lijkt nauwelijks bekend te zijn. Het bedevaartsoord wordt niet genoemd in het overzichtswerk van Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland I*. In het reglement van de rederijderskamer van Sommelsdijk is sprake van een strafbedevaart 'tot het heijlich cruys op Hellevoete', Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 65.

¹⁷²⁴ ACBr 5 dec. 1605.

¹⁷²⁵ ACBr 18 apr. 1602.

¹⁷²⁶ Zie ook Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 70.

¹⁷²⁷ Voor een korte weergave van deze discussie: Elliott, *Protestantization*, 345-348.

onderwerping aan de kerkelijke tucht.¹⁷²⁸ Elliott heeft voor de classis Dordrecht uitgezocht dat, waar een diaconie kon beschikken over voldoende financiële middelen en een monopoliepositie wist te verwerven in het uitdelen van aalmoezen, de armenzorg weliswaar niet als enige factor bepalend was voor de groei van de kerk, maar de aantrekkingskracht van de gereformeerde kerk zeker indirect vergrootte. In de praktijk was dat echter maar voor een beperkt aantal plaatsen het geval.¹⁷²⁹ Of ook eventueel royale ondersteuning van doopsgezinde armen door hun eigen diaconieën (die hadden namelijk de roep ruimer in de slappe was te zitten¹⁷³⁰) wat extra toeloop van nieuwe leden naar de dopersen stimuleerde, valt voor de classis Brielle niet aan te tonen.

De indruk die de Brielse classicale acta wel achterlaten is dat in het algemeen de kerkelijke armenzorg betrekkelijk weinig armslag had, te weinig om zelf daarmee een toestroom van leden te bewerkstelligen. De diaconieën waren afhankelijk van de goedgeefsheid van de kerkgangers, de Heilige-geestmeesters daarentegen konden terugvallen op hun in het verleden opgebouwde en door hen beheerde goederenbezit. Een voorbehoud moet worden gemaakt voor de stad Brielle: de acta delen daar verder niets over mee. Vermoedelijk moeten de financiële mogelijkheden van de Heilige-geesttafel in Brielle aan het eind van de 16^e eeuw niet worden overschat. De Allerheiligenvloed van 1570 bracht zo veel schade toe aan de bezittingen van de Heilige-geestmeesters dat daar de regelmatige uitkeringen aan de armen moesten worden gestaakt.¹⁷³¹ Van Deursen bespeurt in het algemeen de neiging van de wereldlijke overheden om de diaconieën maar weinig ruimte toe te staan. Sterker nog, juist in Brielle werden in 1620 door het stadsbestuur twee leden van de vroedschap aangewezen om ‘over de bedieninge der armen te staan.’¹⁷³² Alleen nader onderzoek naar de armenzorg in Brielle zal kunnen uitwijzen hoe de verhoudingen in de armenzorg daar lagen.¹⁷³³

CONCLUSIE

De relatie tussen de wereldlijke overheden en de kerk, in het bijzonder de classis, concentreert zich rondom een drietal onderwerpen: het beroepingswerk, de bezoldiging van de predikanten en de armenzorg. Alle drie onderwerpen hangen nauw samen met de continuïteit van juridische en institutionele verhoudingen uit het verleden.

Bij het beroepingswerk werd de kerk geconfronteerd met de bestaande traditionele patronaatsrechten. In de praktijk heeft de kerk bij de keuze van te beroepen predikanten er niet al te veel last van gehad. Niettemin: op momenten dat de zaken op scherp kwamen te staan zoals tijdens de bestandstwisten, kon een beroep op een predikant tegen de wil van de classis of de gemeente erdoor gedrukt worden.

De traktementen van de predikanten waren eveneens een terugkerend thema voor de classis. De betaling ervan was opgedragen aan het Geestelijk Kantoor in Brielle, dat onder toezicht stond van het Geestelijk Kantoor in Delft. Aan dit Geestelijk Kantoor was het beheer van de (meeste) uit de voorreformatische periode stammende geestelijke en pastoriegoederen opgedragen. Het kunnen bekostigen van een predikant was een noodzakelijke voorwaarde om een predikantsplaats te kunnen openen. De calvinisten

¹⁷²⁸ Van Deursen, *Bavianen en slijkeuzen*, 102.

¹⁷²⁹ Zie zijn conclusie in Elliott, *Protestantization*, 400-401, waarbij hij als voorbeelden Dordrecht, Ridderkerk en Streefkerk aandraagt. Zie ook de conclusie van Deursen, *Bavianen en slijkeuzen*, 127.

¹⁷³⁰ Over die reputatie: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 454-455.

¹⁷³¹ Troost en Woltjer, ‘Brielle in Hervormingstijd’, 349.

¹⁷³² Van Deursen, *Bavianen en slijkeuzen*, 108.

¹⁷³³ Groenveld beschrijft twee modellen van stedelijke armenzorg: het Amsterdamse model waarin diaconie en Heilige-geestmeesters gescheiden optrokken en het Delftse model waar de armenzorg werd gecentraliseerd in één Kamer van Charitate, Groenveld e.a., *Wezen en boefjes*, 58-77. Aan welk model de armenzorg in Brielle het meest beantwoordt is (nog) niet duidelijk. Klok stelt dat in Brielle in de loop van de tijd de bezittingen van de Heilige-geest langzamerhand werden overgeheveld naar de gereformeerde kerk, Klok, ‘Gedenkt sy den armen’, 43. Deze constructie doet denken aan het Drenthse model waar de armenzorg geheel was opgedragen aan de plaatselijke diaconieën, Gras, ‘Armen en armenzorg in Drenthe’, 345-346.

zagen, evenals vanouds de katholieken, de armenzorg als een taak van de kerk. Op dit gebied was al vanouds de burgerlijke armenzorg, meestal onder de naam van Heilige-geestmeesters, werkzaam. Voorlopig werden de diaconieën nog beperkt door gebrek aan middelen zodat ook een ruime uitdeling aan armen niet van betekenis was als factor die de aantrekkingskracht van de gereformeerde kerk merkbaar verhoogde.

Hoewel de predikantsweduwenzorg een particulier initiatief van de kerk was en de overheid er in het geheel niet bij betrokken was, is het vanwege het inhoudelijke aspect (men kan het tenslotte ook zien als een specifieke tak van armenzorg) in dit hoofdstuk behandeld. De classis had voor de predikantsweduwen een van de classis Dordrecht gekopieerde regeling getroffen die doet denken aan de gildenbossen. Het is een van de oudste vormen van een onderlinge nabestaandenverzekering.